

**XIINXALA HAASBARRUU MEESHAALEE AYYAANA
WARRA GIIFTII ELEMBOO**

GUDDATAA ABEETUU GAADDISAATIIN

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO
OGBARRUUF FOKLOORIIF DHIYAATE**

YUUNVARSIITII FINFINNEE

**KOOLLAJJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUF FOKLOORII**

HAGAYYA, 2016

FINFINNEE

Yuunivarsiitii Finfinnee

Dhaabbata qorannoo digirii duraatiin booddee

Waraqaa qorannoo ulaagaa digirii lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbarruun
guuttachuuf

Guddataa Abeetuu mata duree Xiinxala Haasbarruu Meeshaalee Ayyaana warra
Giiftii Elemoo (Aanaa Jalduu) jedhutti qophaa'e sadarkaa ulaagaa Yuunivarsiitiin
kaa'e guuteera.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____Mallattoo _____Guyyaa_____

Qoraa Keessaa_____Mallattoo _____Guyyaa_____

Gorsaa_____Mallattoo _____Guyyaa_____

Dura taa'aa muummee yookaan walitti qabaa digirii lammaffaa (MA)

Waraqaa Mirkaneeffannaa

A. Ani qorataan mallaattoofi maqaa isaa armaan gaditti eerame qorannoon kun hojii koo ta'uu isaafi kanaan duras yuunvarsitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbatiif kan hin dhiyaanne ta'uu isaa, akkasumas wabiilee qorannoo kanaaf dubbisee haala seera qabeessa ta'een fudhee, wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa _____

Mallattoo _____

Bakka _____

Guyyaa _____

Axareeraa

Qorannoon kun “Xiinxala haasbarruu meeshaalee ayyaana warra Giiftii Elemoo kan Aanaa Jalduu” jedhurratti gageeffamuun, jalqaba yaadota gooroo fookiloorii erga ibsameen booda, beektota amantaa kuushotaa xuqan ibseera. Sanatti aansudhaan yaadota amantii Oromoo deeggaran nieera.

Akkasumas, maalummaa meeshaalee Ayyaana warra Giiftii Elemoo, dhimma ka’umsa qorannichaa kaayyoofi barbaachisummaa qorannoo kana addeesseera. Qorannoon haayyoota dirree fakkoommiifi meeshaalee ayyaanaa waliin walqabatan, qoratan maalummaa fakkoommii, akaakuu fakkoommii, maalummaa haasbarruu, gosoota haasbarruu, ayyaanaafi meeshaalee ayyaanaa, gosoota isaa waliin ilaalameera. Ragaawwan qorannoo kanaa kan qindaa’e hawaasa keessatti haasbarruu meeshaalee ayyaanaa tooftaafi mala iddatteessuu aayyeffataatti fayyadamuu ibseera. Odeeff kennitoota hubannoo gahaa qaban filachuun afgaaffii haasbarruu meeshaalee ayyaana warra Giiftii Elemoo bu’uureffatetti dhimma ba’eera.

Qorannoon kun haasbarruu meeshaalee warra ayyaanaa, caasaa mana hojichaa, meeshaalee ayyaanaa galma ayyaanichaa keessatti argaman haasbarruu isaanii, tajaajila sirna hariiroo hawaasaa keessatti qaban sirna laguu meeshaalee ayyaanichaa xiinxalee fakkeenya waliin kaa’eera. Dhumarratti argannoowwan akka haasbarruu meeshaalee ayyaanaa, tajaalila meeshaaleen ayyaanaa sirna hariiroo hawaasaa keessatti beekamuu akka qabu sirni laguu meeshaalee ayyaanaa kun xiyyeeffannoo akka argachuu qabu ibseera. Haaluma kanaan qorannoo kana boqonnaawwan shanitti qooduudhaan mata dureewwan gurguddaa kananneen akka ka’umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaa, daangaa qorannichaa hanqina qorannichaa ibsa naannoo qorannichaa mala qorannichaa, xiinxala qorannichaa, cuunfaa qorannichaa, argannoofi yaboo qorannichaa qabachiisuudhaan qopheessuu yaaleera.

Galata

Duraan dursee waraqaa qorannoo kana seeraan tartiiba eegee akkan hojjedhu yaadafi ogummaa isaanitiin na deeggaraa na gorsaa qophii waraqaa wixineerraa kaasee, hanga dhuma qorannoo kanaatti kan na wajjin ifaajaa turan Dr. Mulugeetaa Nagaasaa baay'een galateeffadha. Itti aansee meeshaalee ayyaanaa naaf dhiyeessee odeeffannoo waa'ee isaa naaf kennuun kan deeggarsa naaf taasise ayyaantuu warra Giiftii Elemoo Tumsaa Nuurasaa galanni isaanii guddaadha. Kanuma cinaatti obboleessa koo Dheeressaa Abeetuu yeroon barumsa kana baradhu deeggarsa haamilee, maallaqaafi meeshaalee waraabbii yeroon dirree qorannoo bahu naa nagargaarudhaan haala milkaa'ina qabuun akkan hojjedhu waan naaf taasiseef galanni koo daangaa hin qabu.

Dabalataan nuffii tokko malee na wajjin dhamaatee barumsa kana akkan baradhuuf deeggarsa maallaqaafi yadatiin kan na wajjin ifaajaa turte haadha manaa koo Ababaa Tsaddaqa hedduun galateeffadha.

Dhumarratti, qorannoo kana barreeffama komputaraatiin yeroo isaa eegdee kan naaf barreessite Durbee Daraartuu Abdii baay'een galateeffadha.

Hiika Jechootaafi Gabaajjeewwanii

Hiika Jechootaa

Qorannoo kana keessatti jechoota fayyadame keessaa kan yeroo dubbisan dubbistoota rakkisuu danda'an haala armaan gadiin hiikkamaniiru.

Asxaa = mallattoo

Bultee = Garee ayyaantuu sana jalatti amanee bulu

Fifiiree = Jaartii galmaa

Cubbuu = akka amantii waaqeffannaatti nama fedhiifi seera waaqaa jal'ise

Dhugeeffannoo = Amantaa tokko keessatti ragaa dhimma sana ibsu qabaachuu

Fakkoommii = bakka bu'insa yaadaan waan tokko ibsuudha

Fixxaayyee = Dibbee warra ayyaantuu

Gumaa = Beenyaa nama miidhameef kaffalamu

Haasbarruu = Yaa'a afaanii dubbii ykn barreeffamaa hiika isaa kan qo'atuudha

Jaaloo = hokkotee marqaan warra ayyaantuu itti hojjatamu

Jabboo = Jaarsa qe'ee ayyaantuu sana keessatti nama walitti bu'e haraarsu

Mata qaboo = Yeroo kennaa qe'ee warra ayyaantutti korma qalan nama mataa qabu

Noolee = Jaartii galmaa kan meeshaa hoodaa dhiyeessitu

Salgan = Miseensa warra ayyaantuu keessatti qooda qaban

Hiika gabaajjeewwanii

KKF... Kanneen Kana Fakkaatan

FKNFakkeenyaaf

YKN Yookiin

Baafata

Axareeraa	i
Galata	ii
Hiika Jechootaafi Gabaajjeewwanii.....	iii
Baafata	iv
Tarree Suurawwanii	vii
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1 Seenduuba Qorannichaa.....	1
1.2 Ka’umsa Qoranichaa.....	4
1.3 Kayyoo Qoranichaa	5
1.3.1 Kayyoo Gooroo.....	5
1.3.2 Kaayyoowwan Gooree.....	5
1.4. Barbachisummaa Qoranichaa	5
1.5 Daangaa Qorannichaa	5
1.6 Hanqina Qorannichaa.....	6
1.7 Haala Naannoo Qorannichaa	6
1.7.1 Diinagdee Uummata Aanichaa	8
1.7.2 Iddoowwan Hawata Turizimii Aanichaa	8
1.7.3 Aadaa Fuudhaafi Heerumaa Uummata Aanichaa	9
1.8 Afaanifi Amantii Uummata Aanichaa	11
1.8.1 Hidda Dhalootaaifi Qubsuma Oromoo Aanaa Jalduu	11
1.8.2 Caasaa Hidda Dhaloota Uummata Aanichaa	12
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	14
2.1. Maalummaa Fookiloorii.....	14
2.2 Gosoota Fookiloorii	15
2.2.1 Afoola (Oral Literature).....	15
2.2.2 Meeshalee aadaa (Material Culture)	16
2.2.3 Aartii Duudhaa.....	17
2.2.4 Barsiifata Hawaasaa (social folk custom)	17
2.3 Jilaa	17
2.4 Akaakuu Fakkoommii.....	18

2.4.1 Fakkoommii Mallattoon Mul'atu.....	19
2.4.2 Fakkoommii Abjuu (manaama)	20
2.4.3 Fakkoommii Milkii	20
2.4.3.1 Fakkoommii Milkii Gaa'elaa.....	21
2.4.4 Fakkoommii Laguu	22
2.5 Yaadrimee Haasbarruu.....	22
2.5.1 Gosoota Haasbarruu.....	24
2.6 Ayyaana	24
2.7 Gosoota meeshaalee warra Ayyaanaa.....	26
2.7.1 Caaccuu.....	27
2.7.2 Kallacha	27
2.7.3 Bokkuu	28
2.7.4 Callee	28
2.7.5 Siqqee.....	29
2.8 Sakatta'a Qorannoowwan Walfakkii	29
BOQONNAA SADI MALA QORANNICHAA.....	32
3.1 Seensa	32
3.2 Mala Qorannichaa.....	32
3.2.1 Iddattoo (Sample Data)	33
3.2.2 Adeemsa Funaansa Ragaaawwanii	33
3.2.2.1 Daawwannaa.....	33
3.2.2.2 Afgaaffii.....	34
3.3 Muuxannoo Dirree Aloolaa	34
3.3.1 Meeshaalee Waraaabbii	35
3.3.2 Naamusa Ogummaa (Ethical Consideration).....	35
3.4 Mala Xiinxala Ragaaawwanii	35
BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAA	36
4.1. Xiinxala Haasbarruu Meeshaalee Warra Ayyaanaa.....	36
4.2. Caasaa Hojii Warra Ayyaanaa Giiftii Elemoo	36
4.2.1 Maganaa.....	36
4.2.2 Salgan.....	37

4.2.3 Jabboo	37
4.2.4 Mata qaboo.....	37
4.2.5 Hammachiisaa.....	38
4.2.6 Waahimaa	39
4.3 Goosoota Meeshaalee Ayyaanafi Haasbarruu Isaa	39
4.3.1 Kallachafi Caaccuu	40
4.3.1.1 Fakkoommii Kallachaafi Caaccuu	41
4.3.1.2 Faayidaa Kallachaafi Caaccuu	42
4.3.1.3 Kallachaafi Caaccuu Laguu Isaa.....	45
4.3.2 Bokkuufi Siiqqee	46
4.3.2.1 Fakkoommii Bokkuufi Siiqqee	46
4.3.3 Mutaafi Jaaloo.....	47
4.3.4 Fixxaayyee	48
4.3.4.1 Fakkoommii Fixxaayyee.....	49
4.3.4.2 Faayidaa Fixxaayyee.....	50
4.3.5 Gaachanaafi Eeboo	50
4.3.6 Alangaa Warra Giiftii Elemoo	52
4.3.6.1 Tajaajila alangaa	54
4.3.7 Eegduu	57
4.3.8 Buqqee Dhibaayyuu	58
BOQONNAA SHAN : CUUNFAA ARGANNOOFI YABOO.....	61
5.1 Cuunfaa Qorannichaa.....	61
5.2 Argannoo Qorannichaa	62
5.3 Yaboo Qorannichaa	63
Wabii.....	64
Dabaleewwan	

Tarree Suurawwanii

Suuraa 1. Kaartaa Aanaa Jalduu	7
Suuraa.2 Kallachaafi Caaccuu	41
Suuraa 3. Bokkuufi Siiqqee	46
Suuraa 4. mutaafi jaaloo	48
Suuraa 5. Fixxaayyee	49
Suuraa 6. Gaachanaafi Eeboo	51
Suuraa 7. Alangaa	53
Suuraa 8. Eegduu	57
Suuraa 9. Buqqee dhibaayyuu.....	59

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1 Seenduuba Qorannichaa

Fooklooriin damee bal'aa waan hawaasni waliin qabu, haala jiruufi jireenyaa keessatti dhalootaa dhalootatti darbaa kan dhufe of keessatti qabuudha. Fooklooriin beekumsa hawaasarratti hundaa'uun kan durii, kan ammaa, akkasumas, kan itti fufu akka ta'e, Beekaan (2015:41) yoo ibsu fooklooriin aadaa nuyi calaqqisiisnu, haala jiruufi jireenyaaa (aadaa) hubannoo, sonaafi ilaalcha hawaasa tokkoo gochaafi jechaan dhalootaa dhalootatti lufaa dhufeef meeshaa wal qunnamtii kan durii akkasumas kan har'aafi boruuti.

Akka yaada kanaatti fookilooriin duudhaa yeroo dheeraa, ambaawwan hawaasan jiran irratti xiyyeeffachuun wantoota ijaarsa durii, ragaawwan ijaarsa durii, aartii durii, durdurii, barsiifata durii, sirba durii, kan of keessatti qabatuudha. Kun ammoo adeemsa jiruufi jireenya hawaasaa keessaa kan argamuudha. Kana jechuun, dhuftee miira aadaa, amantiifi barsiifata saba tokkoo baatee kan dabarsuudha.

Kanumatti dabaluun Oring (1986:136) yoo ibsan “... *folklore as oral tradition and belief handed down from generation to generation without the use of writing*” jedhu. Fooklooriin qaama aadaa, barsiifataafi amantaa hawaasaa kan duraan beekamu bu'aa dhala namaa waan barreeffamaan galmaa'ee hinteenye kan ofii isaatiin uummateefi eeggatee jiraatu kan afaaniifi gochaan duudhaafi amantaa baatee dhalootaa dhalootatti kan dabarsuudha. Kanaaf, fookilooriin faayidaa bal'aa qabu keessaa dhugeeffannoo hawaasa tokkootiif madda ragaaa ta'ee tajaajila jechuun nidanda'ama. Falaasama Amantaa Oromoo waaqeffataa keessatti Ayyaanni ergamaa waaqati. Waaqafi nama kan walitti fiduudha. Rakkoon jirus furmaata akka argatu ayyaana gidduu deemuun raawwatama jedhameeti amanama.

Oromoon uummata fookloorii mataasaa qabu akka ta'e beekamaadha. Kana keessatti haala jiruufi jireenyasaa tumsata. Kunis, akkaataa bulchiisaa, amantii, duudhaa (ayyaaneffannaa ykn jila, ateetee, milkii, guddifachaa hammachiisaafi aadaa (uffannaa, faaya, nyaata, meeshaa ayyaanaafi k.k.f) fa'a of keessaa qaba. Oromoon baroota

dheeraaf fookloorii isaatti fayyadamaa ture. Sababoota dagatamaa deemuu fookloorii, barreeffamaan taa'uu dhabuu, adeemsi jiruufi jireenya uummataa akkuma wal makataa deemuun aadaan tokkoo isa biroorratti dhiibbaa geessisuufi dhaaba dhabuu amantii wal nama hinmormisiisu. Fooklooriin Oromoos dhugaa kanaan ala miti waan ta'eef, duudhaawwan dagatamaa jiran keessaa tokko kan ta'e ayyaana warra Giiftii Eelemoo ilaaludha. Kanaafuu, waraqaan qorannoo kun fakkoommii meeshaalee warra Ayyaanaa ija amantaa Oromootiin maal akka fakkaatu xiinxaluu irratti xiyyeeffata. Akka Mulgeetaan (1999:164) ibsetti, "Amantaa Oromoo waaqeffannaa keessatti ayyaanni ergamaa Waaqaafi. Waaqafi nama kan walitti fiduudha. Rakkoo jirus akka hiikkatu jidduu deemsi raawwatama jedhaniiti amanama." jedha.

Yaada olitti ibsamerraa akka hubachuun danda'amutti ayyaanni mil'uu, gaaddidduu, awwii, milkiifi waan Waaqan ramadame tiksee namaafi uumama hundaati. Akka ilaalcha Waaqeffataatti ayyaana jechuun kan namni tokko hariiroo uumaafi uumamaa gidduu jiru ittiin hubatu, kan maqaan kennamu, kan eenyuyyuu nama irraa mulquu hindandeenye, Waaqafi nama gidduu dhaabatee kan tajaajiluufi namaafis furmaata kan kennuudha. Kanumatti dabaluun akka hayyuun tokko waa'ee ayyaanaa ibsutti,

Oromo traditional religion teaches that there are many saints like divinities called anyone each as manifestation of the one waaqa. Ayana is believed to be the angle of waaqa. Ayana is created by waaqa and does not creat anything. Ayana can only communicate the problem of humans to waaqa. (Warkineh, 2001:27)

Akka aadaa Oromootti ayyaantuu warri jedhaman osoo hinqaallomin kennaa waaqaan kan milkooman ergamaa waaqaa, waaqafi nama yaadan wal agarsiisuudha. Kunis yoo eebbisan dhageessifachuufi yoo abaaran balleessuu kan danda'aniidha. Akka aadaa Oromootti gaggeessaan amantii (giddu deemsi) waaqaafi namaa kun ammoo ayyaana (Qaalluu) jedhamuun hawaasa keessatti amanama. Kanuma ilaalchisee Negaso (1984:153) yoo ibsu "*Through their role as (Mediators) both between the sprits (Ayyaanaa) of the ancestors and their descendants and between individual and groups, they could accumulate much following and wealth*" jedha.

Ayyaanni hiikoo waan hedduu of keessaa qaba. Milkii, sirna waa ulfeessuu yookaan kabajuufi kkf. Akka ilaalcha waaqeffataatti ayyaana jechuun waaqan kan namni tokko

hariiroo uumaafi uumamaa gidduu jiru hubatu, kan waaqan kennamu, kan eenyuu nama irraa mulquu hindandeenye. Ayyaanni ayyaana waaqaa, ayyaana namaafi uumamaatu jira. Waaqeffannaa keessatti wanti hundi ayyaana mataa isaa qaba. Ayyaana mataa isaatiin bula. Ayyaana kana ijaan arguun hindanda'amu. Ayyaana ayyaanan beekan malee ijaan hinargan Ayyaanni safuu eeguun tikfama. Undeen utubaa waaqeffannaa kan akka fedhiifi seera waaqaatti dhala namaafi uumamaa qajeelchu safuudha. Kanaaf akka aadaa Oromootti safuu eeguun dirqama jireenyaati.

Kanaaf, ayyaana safuun tiksaman keessaa ammoo warri Giiftii Elemoo isa tokkoodha. Ayyaanni warra Giiftii Elemoo yeroo ammaa kana Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduutti kan argamu yoo ta'u, hidda dhaloota Kuttaayyee jalaa gosa Galaan keessatti kan argamuudha. Akka Obbo Tuujjoo Nuurasaa ibsanitti, ayyaanni warra Giiftii Elemoo jalqaba kan bu'uu eegale bara 1934 keessa nama Elemoo Dullee jedhamu irratti Godina Shawaa Lixaa bakka Laanqisaa xuqur jedhamutti bu'uu jalqabee, Aanaa Jalduu ganda Kooluu Galaanitti bara 1936 itti moosifamee, Giiftii Elemoo jedhamee beekame. Yeroo Ayyaanni kun moosifamus meeshaalee adda addaatti gargaaramuudhaan moosisan.

Meeshaaleen ayyaanaa kun ammoo callisanii kan itti gargaaraman osoo hin taane, eenyu akka itti gargaaramu, maaliif akka itti gargaaraman, yoom akka itti gargaaramaniifi safuu guddaa kan qabuudha. Kun ammoo haasbarruu meeshaaleen ayyaanaa qophaa'aniif kan agarsiisu ta'uu qaba. Garuu, meeshaaleen ayyaanaa kun fakkoommii dhaabataniif dagatamanii yoom akka itti gargaaraman eenyu akka itti gargaaramu Safuu akkamii akka qabu haasbarruu isaa ifatti wanti mul'ise hinjiru. Kanaaf, qorataan kun Mataduree “Xiinxala Haasbarruu meeshaalee ayyaana warra Giiftii Elemoo” jedhu irratti qorannoo gaggeessuuf, boqonnaawwan shanitti qooduudhaan mata dureewwan gurguddaa kanneen akka ka'umsa qorannichaa, kaayyoo qorannichaa, barbaachisummaa qorannichaa, daangaa qorannichaa hanqina qorannichaa ibsa naannoo qorannichaa mala qorannichaa, xiinxala qorannichaa, Cuunfaa qorannichaa, Arganoofi yaboo qorannichaa qabachiisuudhaan qopheessuu yaaleera.

1.2 Ka'umsa Qoranichaa

Meeshaaleen warra ayyaantuu hawaasa Oromoo biratti baay'ee beekamaa, jaalatamaafi lagu guddaa kan qabuudha. Kanaaf, uummanni akkaataa himtee ayyaanarraa argatan irratti hundaa'udhaan meeshaalee ayyaanaa Waaqarraa kennameefi ofii tolfataniin fakkoommii isaatiin itti gargaaramaa turan jedhama. Dabalataanis, sirnoota Gadaa araaraa, hammachiisaa, ateetee, guddifachaa fi moggaasa keessatti uummanni Oromoo bal'inaan kan itti gargaaramuufi fakkoommii adda addaa qabaachuu isaa hubanna. Akka Alamaayyoon, (2007:222) jedhutti “kallachi ulfina dhiirri qabu kan bakka bu'u yoo ta'u, caaccuun ammoo, kan dubartiin qabduun iftooma” jedha.

Kunis, meeshaaleen ayyaanaa hawaasa Oromoo biratti fakkoommiifi lagu kan qabu ta'uu isaa agarsiisa. Haata'u malee haasbarruun meeshaalee ayyaanaa hawaasa Oromoo biratti beekamuu irratti qorannoon geggeeffame hinjiru. Kanaaf, dhimmi kun qorannoo barbaada. Aanaan Jalduu iddoo ayyaantuun Oromoo itti beekamaniifi meeshaaleen ayyaanaa baay'inaan jiran keessaa isa tokko yoota'u, ayyaantuu beekamaa namoonni hedduun itti bulaniifi meeshaaleen ayyaanaa hedduun itti argamaniidha. Meeshaaleen ayyaanaa kunneen, bokkuu siiqqee, kallachaafi k.k.f eenyu akka tajaajilu, akkamitti akka qabatan, akkamitti akka dhiyaatu fakkoommii isaanii qorachuun barbaachisaadha. Kanaafuu akka ayyaana warra Giiftii Elemootti meeshaalee ayyaanaa maal maal akka ta'e, maalirraa akka hojjatamu, eenyuun akka hojjatamu, faayidaa inni qabu, ilaalchafi lagu hawaasicha keessatti xiinxaluun beekumsa dabarsuun barbaachisaadha.

Kanumarraa ka'uudhaan qorataan kun mataduree “Xiinxala Haasbarruu Meeshaalee Ayyaanaa warra Giiftii Elemoo kan Aanaa Jalduu” jedhurratti qorannoo gaggeessuuf gaaffilee ka'uumsa qorannoo kanaa armaan gaditti tarreeffaman deebisuuf yaala.

1. Gosoonni meeshaalee ayyaanaa warra Giiftii Elemoo maal fa'a?
2. Meeshaalee warraa ayyaana fakkoommii maalii qabu?
3. Meeshaaleen warraa ayyaanaa duudhafi lagu akkami qaba?
4. Fayidaan meeshaaleen warra ayyaanaa hawaasa keessatti qaban maal faati?
5. Meeshaaleen ayyaanaa gama haasbarruutiin haala kamiin ibsamu?

1.3 Kayyoo Qoranichaa

1.3.1 Kayyoo Gooroo

Kaayyoon waliigala Qorannoo kanaa Haasbarruu meeshaalee ayyaana warra Giiftii Elemoo kan Aanaa Jalduu xiinxaluudha.

1.3.2 Kaayyoowwan Gooree

Qorannoon kun kaayyoo waliigalaa irratti hundaa’ee kaayyoowwan gooree armaan gadii ni qabaata.

- ☞ Gosoota meeshaalee warra Ayyaanaa adda baasuun kaa’uu. Wantoot
- ☞ Fakkoommii meeshaaleen warra Ayyanaa qaban xiinxaluu.
- ☞ Duudhaafi laguu hawaasichi meeshaalee warra Ayyaanaa ibsuu.
- ☞ Fayidaa meeshaaleen Ayyaanaa hawaasa keessatti qabu ibsuu.
- ☞ Meeshaalee ayyaanaa gama haasbarruutiin ibsuu.

1.4. Barbachisummaa Qoranichaa

Barbaachisummaan qorannoo kanaa Xiinxala Haasbarruu meeshaalee Ayyaana warra Giiftii Elemoo addaan baasuun yaada furmaataa lafa kaa’uu, qaamonni xiinxala meeshaalee warra ayyaanaa kanarraa fayyadamoo ta’uu danda’an.

- Meeshaalee Ayyaanaa warra Giiftii Elemoo keessa jiru irrattii nama hubannoo argaachuu barbaadaaniif nifayyada.
- Meeshaaleen Ayyaanaa kun faayidaa inni hawaasa keessatti qabu, maalirraa akka qophaa’u, eenyuun akka dhiyaatu, wayita akkamii akka dhiyaatu hubachiisuuf gargaara.
- Namoota dhimma kanarratti qorannoo gadii fageenya gaggeessuu barbaadaniif akka ka’umsaatti gargaaruu danda’a.

1.5 Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun osoo danda’ame Godinaaleefi Aanaalee naannoo Oromiyaa hunda keessatti gaggeeffamee baay’ee bu’aa qabeessa ta’a. Haata’uu malee, sababa humna namaa, yeroofi baasii guddaa gaafatuuf, mata duree Xiinxala Haasbarruu meeshaalee

Ayyaana warra Giiftii Eleoo Godina Showaa Lixaa kan Aanaa Jalduu qofa irratti daangeeffameera.

1.6 Hanqina Qorannichaa

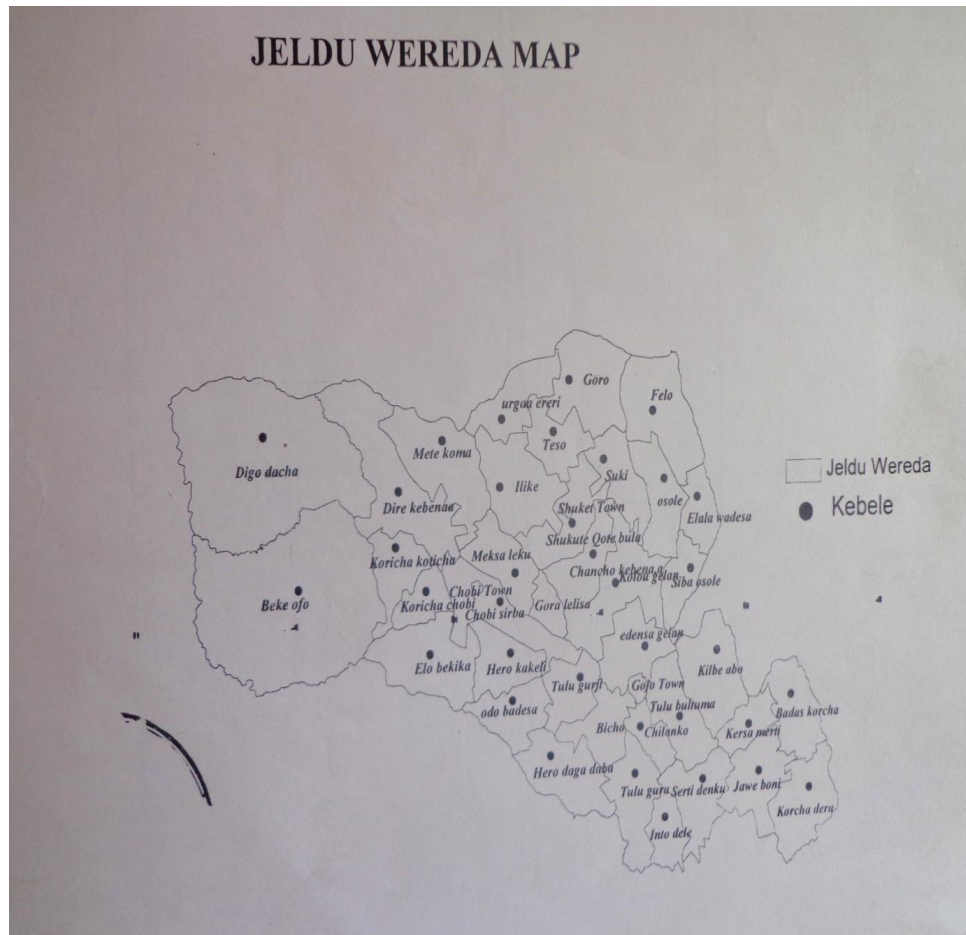
Milkaa'ina qorannoo kanaa irratti wantoota gufuu ta'an keessaa, qorannoon kanan dura gadi fageenyaan meeshaalee warra ayyaanaarratti hojjetaman kan hinjirre ta'uufi kan hojetamaniis manneen kitaabaa keessatti bal'inaan argachuu dhabuudha. Gama birootiin ammoo, odeeffennitoonni hedduun sababa waa'ee iccitii amantichaa himuun safuu ta'eef jecha, hawaasni odeeffannoo guutuu kennuurratti of sodaatu. Haata'u malee carraaqii qorataan taasiseen ragaaaleen barbaachisoo ta'an walitti qabamanii qorannoon kun galma ga'uu danda'eera.

1.7 Haala Naannoo Qorannichaa

Akkuma daangaa qorannichaa keessatti ibsamuuf yaalametti qorannoon kun kan adeemsifame Naannoo Oromiyaa Godina Shawaa Lixaa Aanaa Jalduu keessatti. Aanaan Jalduu Aanaalee 18 Shawaa Lixaaaatti argaman keessaa tokko yommuu ta'u, Magaalaa Finfinneerraa gara Lixaatti fageenya km115 akkasumas, Magaalaa Godinaarra (Ambo) irraa kaabatti fageenya 72 km, fagaattee argamti. Aanaa Jalduu bal'ina lafaa heektaara 139389fi bulchiinsa magaalaa afur kan qabdu yoo ta'u, baay'ina uummataa akkaataa ragaa bara 2001 mirkanaa'ee bahetti uummanni baadiyaafi magaalaa aanichaa keessa jiraatu dhiira 99886 dhalaan 102769 waliigalatti uummata 20655 ta'utu Aanicha keessa jiraata. Haala argama birqabaan kaabaafi Lixaan Aanaa Abuunaa Gindibarat, Bahaan Aanaa Meettaa Roobii, Kibba Bahaan Aanaa Dandii, Kibbaan Aanaa Ilfataafi Kibba Lixaan Aanaa Ambootin daangeffamtee argamti.

Haalli teessuma lafa Aanichaa (60%) bu'aa ba'ii yoo ta'u (40%) goodaadha. Naannawaan isaa irra caalaa gammoojjiiifi baddaa-dareedhaan kan marfameedha. Haaluma kanaan Aanaan Jalduu amala qilleensaa sadi yemmuu qabaattu baddaan (40%) badda-dareen (47%) gammoojjiin (13%) dha. Namoonni naannoo kana jiraatan qonnan bultoota yoo ta'aan, amantiin isaanii Waaqeffataafi Kirsitana kan hordofaniidha. (physical and socio- economic profile of 180 District of Oromia Region, 2000:352).

Magaalli guddittiin Aanichaa ammo Goojjoo jedhamti. Magaalli kun kan hundeeffamte bara (1923) keessa. Goojjoon maqaa mana aadaa citaa irraa ijaaramee jiruutin moggaafamte. Magaalaan kun maqaa kana kan argatte Raas Goobanaa Daaccii hojiidhaaf naannoo kana yemmuu dhufan loltootni isaan wajjin turan dadhabanii iddoo boqonnaa waan barbaadaniif asiifi achi yoo mil'atan godoo xixiqqoo mana aadaa citaa irraa ijaarame arganii keessa qubatan. Iddoon kun duraan tulluu Goojjoo jedhamee beekama. Sana booda Goojjoo jedhamee waamamuu danda'eera. (Barruu seenaa Aanaa Jalduu 1980:8-11) kan hin maxxafamne.

Suuraa 1. Kaartaa Aanaa Jalduu

(Madda raga waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Jalduu)

1.7.1 Diinagdee Uummata Aanichaa

Aanaan jalduu gandoota baadiyyaa 38fi bulchiinsa magaala afur kan qabdu yommuu taatu irra caalaan uummata Aanichaa lafa qotuufi loon horsiisan (98%) hojjatoota mootummaafi kanneen biroo (2%) irratti kan hundaa'edha. Bal'inni lafa Aanichaa 139389 keessaa lafti qonnaa heektaara 83883, lafa bosonaa heektaara 8780 lafti dheedichaa (margaa heektaara 27333 lafa hallyyaa heektaara 19383 dha. Akka Aanichaatti Oomishni midhaanii garbuu, qamadii, xaafii, misingaa, boqqoolloofi kuduraafi muduraalee bakka guddaa qabu. (Madda ragaa waajjira misooma qonnaa Aanaa Jalduu)

1.7.2 Iddoowwan Hawata Turizimii Aanichaa

Aanaan kun Iddoowwan hawata Tuurizimiif oolan hedduu qabdi. Kanneen keessaa Haroo Calalaqa Jawwee Bonii yoo ilaalle, Haroon kun ganda Jawwee Bonii jedhamu keessatti kan argamu yoo ta'u sababiin moggaasa maqaa Calalaqa Jawwee jedhamu kennameef, Obbo Hayilee Fufaa hojjataa waajjira Aadaafi Tuurizimii Aanichaa akka ibsanitti, haroo kana keessatti jawweetu argama. Waggaatti yeroo tokko ji'a caamsaa keessa yeroo roobni hin jirretti uummanni naannoo sanaafi abbaan gadaa ba'ee korma qalee roobni akka roobuuf waaqa uumaa isaa kadhata. Sana booda akka dhugeeffannoo uummatichaatti duumessi haroo kana irraa ka'uudhaan gara samiitti olka'ee deebi'ee rooba jedhama.

Akkasumas Hora Yadii daangaaa Aanaa Jalduufi Aanaa Gindibarat gidduutti kan argamu yoo ta'u, sababa kanaan uummanni Aanaa lamaanii walitti bu'aa yeroo turanitti abbootiin gadaa naannichaa ba'ee uummata walitti bu'e haraarsuudhaaf kormi qalamuuf yeroo dhiyaatetti namni Yadii Yaadessaa jedhamu kormi nama caale hinjiru jechuudhaan morma isaa aaduudhaan kute. Sababa kana irraa ka'ee horri kun uummata Aanaa Jalduutiif murtaa'ee hora yadii jedhamee moggaafame. Horri kun bonaafi ganna osoo addaan hin citin yaa'a. Loon yeroo hora kana dhugan baay'inaan akka wal horaniifi saawwan dafanii rimaa akka fuudhan jiraataa naannichaa kan ta'an (obbooTolaa Nageessoo) ibsaniiru.

1.7.3 Aadaa Fuudhaafi Heerumaa Uummata Aanichaa

Aadaan calaqqee jiruufi jireenya saba tokkooti. Saba tokko saba kan biraa irraa wanti adda godhu adaa bultuma isaati. Sabni diinagdeen guddateefi siyaasan qarooma, akkasumas kanneen guddinarra jiraniifi duubatti hafaa jedhaman marti aadaa keessa turaniifi jiraataa jiran akkuma sadarkaa guddina isaanitti guddifachaa fi fooyyeffachaa adeemu malee kan tuffatanii gatan hin qaban. Isa beekuuf aadaan qabeenya guddaa kan dhaloota irraa dhalootaan dhaalamuufi seenaa uummata sanaati. Kanaaf hiika aadaa kana qofa jedhanii lafa kaa'uun rakkisaadha. Yaada kana Harris (2007:10) yoo ibsu “ culture taken in its wide ethnographic sense is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society” jedha.

Akka Yaada kanaatti aadaan waan wal xaxaa qaama mara dabalatu kan dandeettii, amantaa, aartii, seera duudhaafi amaloota gargaraa hawaasa keessatti dhala namaatiin argaman kan of keessaa qabuudha. Uummanni Aanaa kanaatis aadaa bal'aafi boonsaa qaba. Isaan keessaa aadaa fuudhaafi heeruma aadaa nyaataa, aadaa awwaalcha, aadaa sirbaa yemmuu ta'an kanneen keessaa aadaa fuudhaafi heerumaa kan ummata Aanaa Jalduu keessatti argaman biratti bebbeekamoofi raawwatamaa jiran shantu jiru. Isaanis:- kadhannaa, aseennaa, butii, cabsiifi dhaala yommuu ta'an kanneen keessaa kadhatanii fuudhuun kabamaafi jaalala guddaa qaba. Kadhatanii fuudhuun gosoota fuudhaaf heerumaa keessaa isa beekamaadha. Gosti fuudhaaf heerumaa kun gosoota fuudhaaf heerumaa hunda caalaa kabaja guddaa kan qabuufi hanga yoonaatti gaggeeffamaa kan jiru ta'uu isaati. Kadhatanii fuudhuun gosoota fuudhaaf heeruma Aanaa kanatti argaman keessaa kan feedhii ijoollee wal fuudhaniifi maatii isaanii irratti hundaa'eefi bifa seera qabeessa ta'een gaggeeffamaa jiruudha.

Kana malees Aseennaan gosa fuudhaaf heerumaa keessaa isa tokkoodha. “Aseenna is aty of marriage in which case the girl enters the man's house whom the wisher to marry with out his previous knowledge or intention to marry her.” Gosni fuudhaaf heerumaa kun karaa lamaan ta'uu danda'a. Inni tokkoffaan osoo gurbaan quba hin qabaatiin intalli ofiisheetii gurbaa jaallattee kan itti heerumtu dha. Kuni immoo yoo umuriin ishee heerumarra darbe murtoo kana fudhatti. Haala kanaan haftuu jedhamuurra jettee osoo

gurbaan hin jaalatiin dirqisiiftee itti seenti. Aseennaan inni lammaffaan immoo gurbaanifi intalli jaalalaan bakkeetti waliin jiraachaa turanii jidduutti durbummaa ishee fudhatee ykn ulfeesse yoo haaluu barbaade intalli kun aseennaa seenti.

Walumaa galatti durbi aseennaan heerumtu hawaasa kana keessatti iddoon isheef keennamu baay'ee gad-aanaa waan ta'eef aseennaan hawaasa kana keessatti bal'inaan hin mul'atu. Bitii yoo gosti fuudhaaf heerumaa kun gurbaan intala jaalate erga qoratee booda osoo isheen quba hin qabaatiin hiriyyootasaa waliin haala mijeessee dirqamaan butee gala. Abduction is a process that a boy is acquiring a girl through the use of force by arranging some conditions and accompanied by his friends with out her own consent and the consent of her parents. (Berhanu 1998) jechuun haalli butiin itti geggeeffamu ibsa. Gurbaan dhiiraa yoo humna cidhaa ittiin qopheessatu kan dhabe yoo ta'e, kaan immoo seeraan kaadhiimatee fuudhuudhaaf jaarsoolii ergee yeroo gaafatutti tuffii garaa garaatiin kan didame yoo ta'e xiiqii qababachaan haala mijeeffatee, namoota isa gargaaran qopheeffatee, olla intalattii keessaa immoo namoota odeeffannoo isaaf laatan (yeroo akkamii akka qoraan dhaqxu, yeroo akkamii akka gabaa deemtufi kkf namootitti himan) erga qopheeffateen booda intala buta.

Cabsiin yookiin irra dhaabni gosa fuudhaaf heerumaa keessaa isa tokko. Gosti fuudhaaf heerumaa kun immoo gurbaan intala jaalate tokko eraga qoratee booda osoo namni tokko hinbeekiin gurbaan haala mijeeffatee maatii intalaaf gaaffii tasaa kan itti dhiyaatu. Akkaataan gaaffiin itti dhiyaatu immoo gurbichii namoota gurguddoo, jaarsa biyyaa akka naannoo saniitti fudhatama qabaniifi ayyaantuu ta'an fudhatanii subii (osoo lafti hinbarii'in) deemanii balbala warra intalaa fuuldura taa'u. Egaa gara balbala maatii intalaa keessaa namni tokko ka'ee balbala bananitti jaarsooliin balbala jala taa'anii akkas jechuun kadhachuutti ka'u, "Akkam bultan jarana? Nagaa bultanii? Intala keessan abaluu ilma keenya abaluuf kadhachuu dhufne .." Jechuun kadhatu .

Itti dabaluun dhaaliin gosa fuudhaaf heerumaa keessaa isa tokkoodha. Innis gosa biroo irraa kan adda ta'u, dubartii abbaan manaa irraa du'e ykn dhiira haati manaa irraa duute karaa aadaan waldhaalu. Dubartiin abbaa manaa irraa du'e kan dhaalamtu obbooleessa abbaa manaasheetiin ykn fira isaatiin, akkasumas dhiirri haati manaa irraa duute kan dhaalamu obbooleettii haadha manaa isaatiin ykn fira isheetiin dhaalamti.

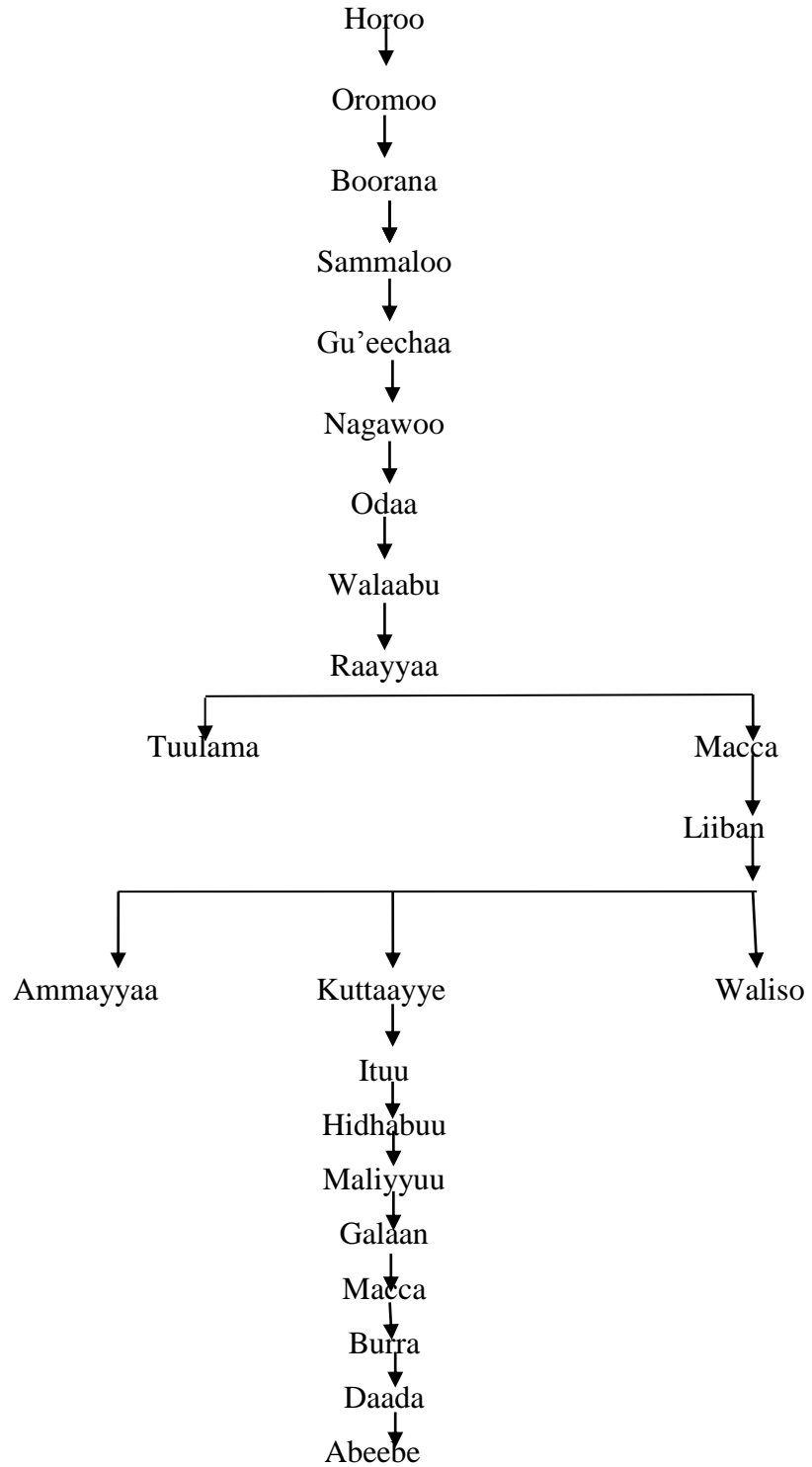
1.8 Afaanifi Amantii Uummata Aanichaa

Aanaa Jalduu uummattoota jiran keessaa 99% uummata Oromoo yoo ta'an. Afaan dhalootas ta'ee afaan hojii isaanii afaan Oromooti. Akkasumas, uummatni Amaaraafi Tigree ammoo 1% yoo ta'an afaan dhalootas ta'ee afaan hojii isaanii afaan Oromooti. Jiraattonni kunniin afaan Amaaraafi Tigree akka afaan lammaffaatti itti gargaaramu. Aanaa kana keessatti amantiiwwan gurguddoo lamatu argamu. Isaanisi amantii waaqeffannaafi amantii kiristaanati. Amantiin kiristaanaa sababa dhiibbaa mootummoota darbaniitiin humnaan uummata Aanaa kanaatti kan fe'ame yoo ta'u amantiin waaqeffannaa garuu amantii ganamaa kan uummata Oromooti. (Barruu seenaa Aanaa Jalduu 1980:12-13) Kan hinmaxxaffamne.

1.8.1 Hidda Dhalootaafi Qubsuma Oromoo Aanaa Jalduu

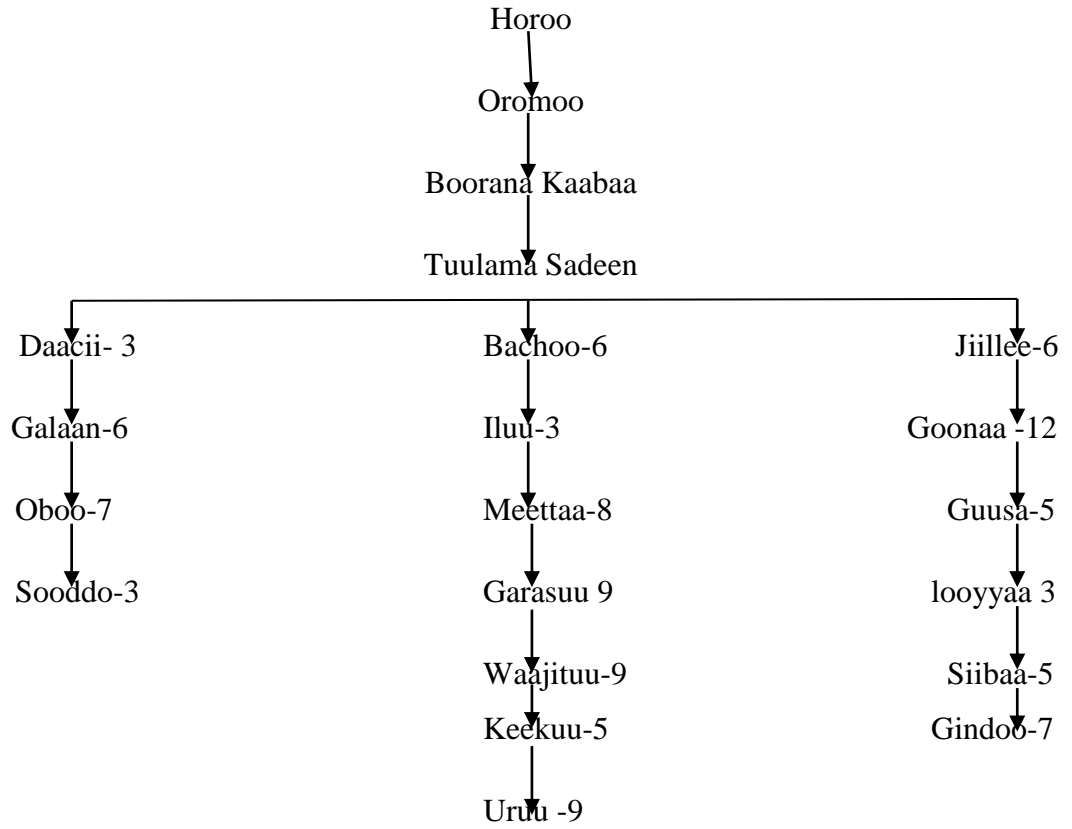
Haala qubannaa uummata Aanichaatiin yoo ilaalame dameen Kuush Oromoon isa guddaadha. Qomoowwan Oromoo Aanichaa jiraachaa turan keessaa Oromoo Maccaa balbala Liiban keessaa Kuttaayyeefi Oromoo Tuulamaa balbala Garasuu isaan gurguddaadha. Oromoo Maccaa keessaa Liiban ijoollee sadi kan qabu yoo ta'u, Waliso, Hammayyaafi Kuttaayyeedha. Kanneen keessaa Kuttaayyee ijoollee Ituu, Hidhabuu, Maliyyuu, Galaan, Macca, Burra, Daadafi Abeebe kan qabaniidha. Oromoon Tuulamaa Aanichaa immoo Tuulama sadeen, Daaccii, Bachoofi Jiillee yoo ta'an isaan keessaa Aanaa Jalduutti baay'inaan kan argaman Oromoo Bachooti. Bacho qomoo gurguddaa ja'aafi mana digdamii sagal qaba. Gosti Bachoo ja'an Iluu, uruu, Meettaa, Garasuu, Waajituufi Keekuu jedhamu. Kanaaf gosa Oromoo Bachoo keessaa ammoo Aanaa Jalduutti baay'inaan kan argaman Garasuudha. Gosoota lamaan Maccaafi Tuulamaa Aanaa Jalduu qabatanii jiran keessaa Kan ayyaana warra Giiftii Elemoo dalagus gosa Kuttaayyee mana warra Daadaa ta'uu isaa ayyaantuu ayyaana warra Giiftii Eelemoo kan ta'e, (Madda ragaa Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Jalduu)

1.8.2 Caasaa Hidda Dhalootaa Uummata Aanichaa

(Madda ragaa Waajjira Aadaafi Turizimii Aanaa Jalduu)

Caasaa Hidda Dhalootaa Oromoo Tuulamaa

Madda Ragaa (Alamaayyoo, 2007:22)

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Qorannoo tokko yemmuu gaggeeffamu ragaa haayyota, kitaabilee barreessaniifi ragaaa afaaniin haayyotarraa argameen deeggaramee dhiyaata. Qorannoo tokko yemmuu qoratamu yaada mataduree sanaan kan deeggaru yookiin kan mormu ta'ee dhiyaachuu akka qabu Dastaa (2002:71) ibseera. Dabalataan ammoo faayidaa sakkatta'a barruu inni biraa hojjatamaniin walqabsiisuudha. Haala kanaan mormuu, deeggaruu, cimsuufi qaawwa mul'atu agaarsiisuun qorannichaaf ka'umsa kan ta'e adda baasuudha. (Addunyaa, 2011:57)

Kanumatti fufuun qorannoo tokkoof hojiiwwan kanaan duraa sakatta'uun daran barbaachisaadha. Barreeffamoota armaan duraa kan mataduree qorannichan hidhata qaban sakatta'uun faayidaa inni qabu keessaa tokko argannoowwan hojii qorannootiif barbaachisan gabbifachuudha. (Beg, 2001:19). Haaluma kanaan boqonnaa kana keessatti xiinxala barruuwwan fakkoommiifi meeshaaleen ayyaanaan walitti dhifeenya qaban maalumma fookiloorii, fayidaa fookiloorii, gosoota fookiloorii, maalummaa fakkoommii, gosoota fakkoommii, maalummaa haasbarruu, gosoota haasbarruu, maalummaa ayyaanaa, gosoota meeshaalee ayyaanaafi barruuwwan walfakkii sakatta'amaniiru.

2.1. Maalummaa Fookiloorii

Maalummaa fookiloorii irratti hayyoonni hedduun hiikafi ibsa garaagaraa kennaa turanis hanga har'aatti yaada wal fakkaataafi mara walii galchu argachuun hin danda'amne. Fookilooriin hawwaasummaa, meeshaalee hambaafi afoola hawaasaa walii galaati. Aadaan hawaasa kanneen akka taphoota adda addaa, shubbisa, hojiiwwan amantaa kan hammatu, meeshaan aadaa, ogummaawwan ijaarsa garaagaraafi akkasumas afoolli hawaasaa faaruwwan, durduriwwan af-seenaa, mammaaksafi hibboo kan of-jalatti qabuudha. Kana malees yaanni kanaan wal fakkaatu akka armaan gadiitti kennameera.

Folklore in its broadest sense is the part of the culture, customs and beliefs of society that is based on popular traditional. It is produced by the community and is usually transmitted orally or by demonstration. In addition to folklore and poetry the principal subjects treated in this article, folklore includes arts and skills and music dance. (Encyclopedia American, 1983: 498)

Barreeffama xiqqoo armaan olii kanarraa kan hubatamu fookilooriin yeroo bal'iffamee ilaalamu aadaa, barsiifatafi gochawwan hawwasa duudha beekamaa irratti kan hudaa'u dha. Kan uumamus, hawaasummaan te'ee afaaniin dhalootaa dhalootatti kan daddarbu ta'uu isaati.

Akka Melakne, (2006:8) ibsutti “ Every group bouth together or by common interest and purposes weather educated or un educated, rural or urban, possessed of traditions which may be called its folklore” jedha.

Yaada armaan olii irraa kan hubatamu, dhalli namaa hundi wantoota walitti isaan hidhan ykn wal isaan fakkeessan kan barates ta'ee hin baratiin, baadiyaas ta'e magaala qaamni aadaa walitti isaan hidhu fookiloorii jedhemuu akka danda'u dha. Kana jechuun hawaasni kamiyyuu waan isaan walfakkeessu kan qabaniifi hawaasa barateefi hin bartiin akkasumas, magaalaafi baadiyyaan kan hin daangeffamne ta'uu isaa mirkaneessa.

Kanatti dabaluun Oring (1986 :135) Dundes waabeffachuun “*Folk can refers to any group of people what so ever who share at least one comman factor. The comman factors create asense of collective identity, so that any population with such a sense could be regarded as a fork*” jedhu.

Akka warraaabbii kanarraa hubachuun danda'amutti 'folk' jechuun garee hawaasaa kamiyyuu ta'ee yoo xiqqaatee, xiqqaate waan tokko kan waliin qooddatan jechuudha. Waan isaan waliin qooddatan kun ammoo miira eenyummaa keessatti uumuu akka danda'u agarsiisa. Miiirri eenyummaa kun dhuftee hawaasichaa, aadaafi amantaaf bu'uura ta'a. kanaaf gareen hawaasaa uumamu fookilooriif bu'uura ta'a.

2.2 Gosoota Fookiloorii

Fookilooriin hawaasaa akaakuu garaagaraatiin argamuun dhalootaa dhalootatti daddarba. Akkaataa argama isaa irratti hunda'uudhaan fookilooriin akaakuu afuritti akka qoodamu Richard. M. Dorsoon' (1972:2) qorannoo isaatiin mirkaneessee jira. Isaanis

2.2.1 Afoola (Oral Literature)

Afoolli afaaniin dhalootaa dhalootatti daddarbaa kan dhufee fi kan hawaasni tokko waliin qabuudha. Kanaaf abbaan qabeenyummaa afoolichaa hawaasuma sana malee nama

dhuunfaa miti. Abbummaan isaa kan garee hawaasa sanaa waan ta'eef gaaffiin abbaa qabeenyummaa nama dhuunfaa hin ka'u. afoolli karaalee fookilooriin ummata ittin darbu ta'ee kan jaarrawwan hedduuf sammuu yaada namootaa keessatti galmaa'ee afaaniin daddarbaa dhufeedha. Kanaaf afoolli bifa dubbiitiin, haala seenessuutiin, ykn bifa walaloon sirbamuun araddaa jilaatti ba'uudhaan afaan, aadaa, seenaa, duudhaafi barsiifata akkasumas taateewwan garargaraa kan afaaniin dhalootaa dhalootatti ittin dabarfataniidha. Yaada kana kitaabni wiirtuu yiildii 5ffaa akka itti aanutti ibsa "Afoolli sadarkaa jireenya uummata tokko kan mul'isu, fedhii, hawwii, gadda, gammachuufi bu'aa baayii ilma namaa ifa kan godhu, daawitiifi jireenyaa kan ta'e damee fookiloorii kanneen gurguddoo ta'an keessaa isa tokkoodha." (Wiirtuu Jiildii 5, 1992: 121).

Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti afoolli jiruufi jireeny dhala namaa keessatti wantoota ta'aa dhufaniifi raawwatamaa dhufan hawwii, fedhii, jaalala, jibbafi gammachuu afaaniin dhalootaa dhalootatti kan dabarsaa dhufeedha.

2.2.2 Meeshalee aadaa (Material Culture)

Meeshaleen aadaa meeshalee hawaasni tokko beekumsa isaattii fayyadamuun hojjatee, itti gargaaramuu ta'anii haalli hojii isaaniifi itti fayyadama isaanii akkasumas hiikni kabajni isaaniif kennamu bifa wal fakkaataan dhalootaa dhalootatti darbaa kan dhufaniidha. Dameen fookiloorii kun ogummaa bobocaa hawaasa tokkoo kan calaqqisiisudha. Meeshaleen aadaa qaaman agragmuu kan danda'aniifi ogummaa, beekumsa, kalaqa, sadarkaa jireenyaafi k.k.f. hawaasni tokko qabaachaa ture kan ibsuudha. Kunneenis ogummaa hammayyaan dura kan turaniifi dandeettiifi muxannoo aadaa kan of keessatti hammatan ta'uu isaaniiti.

Qorannoo kiyya waliin gosoonni fookiloorii kunneen kan waliin deeman ta'anis, irra caalaa meeshaalee aadaatiin kan wal qabatuudha. Sababni isaa meeshaaleen ayyaanaa gooree meeshaa aadaa waan ta'eefi.

Kanaaf meeshaaleen aadaa kun kan miidhaginaafi amantii ta'uu danda'u jechuudha. Akka Imaanaa (2007:49) qorannoo isaa keessatti keessatti ibsutti "Meeshaaleen aadaa kan akka saboroo, jaaloo, okolee, qorobee, qorxii, weessoofi k.k.f meeshaalee aadaa nyaataafi dhugaatii ayyaana ateetee waliin kan wal qabataniidha" jedha. Kanaaf

meeshaaleen aadaa Oromoo kun tajaajila isaatiin ala fakkoommiidhaan kan qophaa'aniidha.

2.2.3 Aartii Duudhaa

Melakneh (2006) yeroo ibsu aartii duudhaa ogummaa aartii hawaasa tokko yoo ta'uu, gosa mul'ina fookiloorii bifa faaruwwan duudhaa, ragada, diraama, tapha fardaafi k.k.f. kanneen sochii qaaman qindaa'anii dhiyaataniidha. Aartiin duudhaa kalaqa aadaatiin kan argame yoo ta'uu, ogummaa sochii qaamaatiin qindaa'ee waan dhiyaatuf dandeettin fedhii nama hawwachuu isaatii cimaadha. Kanaaf, haala salphaan fookiloorii uummata tokkoo calaqqisiisufi dhalootaa dhalootatti dabarsuu kan danda'uudha.

Dhimmoonni aartii duudhaa jalatti ilaalaman kanneen akka sirbaa ykn faaruu duudhaa, sirna boo'ichaa, gugsii fardaa, doo'ii ykn diraamaa jechaafi jecha maleefi k.k.f. yoomessa isaaniirratti hundaa'uun jila garaagaraa irratti bakka gareen ummataa walitti qabamanitti kan dhiyaatanii dha.

2.2.4 Barsiifata Hawaasaa (social folk custom)

Barsiifannii hawaasa akkaakuwwan fookiloorii keessaa isa tokko yoo ta'u, amaleeffannaa ykn gocha baramaa hawaasni yeroo adda addaatti jila walfakkaataa ta'e irratti haala wal fakkaataan raawwatu kan agarsiisu yoo ta'u, duudhaa, dalaga, safuufi k.k.f kan ittiin dabarfataniidha. Barsiifanni hawaasummaa walitti dhufeenya garee hawaasa tokkoo, hirmaattota amantaafi alamantaa kan hammatuudha. Melakneh, (2006:9) dorsan waabeeffachuun barsiifata hawaasummaafi qabiyyeewwan achi jalatti ilaalamuu danda'an yaada armaan gadiitti ibsame keessatti ibsee jira. Damee barsiifata hawaasummaa jalatti qoodamu kan danda'an wantoota afurtu jiru. Isaanis jila adda addaa (kabaja ayyanaa), tophoota, dirree bashannanaa, qoricha aadaafi amantii duudhaa namoonni gareen hirmataniidha. Kunis wanta hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti barachaa deemudha.

2.3 Jilaa

Yaad-rimee jila jedhu kana hayyoonni adda addaa hiika itti kennaniiru. Maalummaa jilaafi gahee jilli hawaasa tokkummeessuuf qabu yoo kaasu akka armaan gadiitti ibsa.

Jilli haala qindaa'aafi toora isaa eeggatee bifa miidhagina ykn qulaqullina qabuun bakkaafi yeroo murtaa'aa keessatti raawwatamu ta'ee irra deddeebi'ame bifa fedhii namaa hawwatuun kan dhiyaatuudha. Kunis garee hawaasa tokko walitti hidhuufi fedhii isaa kallattii tokko irratti eeguu keessatti gahee guddaa kan taphatuudha. (Delessa, 2008: 17).

Jilli tokko adeemsa mataa isaa qaba. Yoomessa keessa socho'us niqaba. Kunis yoo qophaa'u iddoofi yeroo murtaa'aa ta'e keessatti kan adeemsifamu ta'ee haalaan kan qindaa'uufi fakkoommiin achi keessatti mul'atanillee hiikaafi ergaa dabarsuu kan qabu akka ta'e dubbata. Yeroo hundaatti kan ta'u, bakka hundattis kan ta'u miti. Itti yaadamee bifa ulfina qabuun kabajama.

2.4 Akaakuu Fakkoommii

Fakkoommiin hiika dhokataa haala hawaasni tokko akkaataa dhugeeffannoo dhuunfaa isaatti bakka buufatee itti amanuufi bakka bu'iinsa yaadaa waan tokko kan ibsuu dha. Fakkoommiin hiikaa xiinqooqarraa adda ta'ee sirna mallattoo yaadaan wanticha ibsuun bakka bu'a. kanuma ilaalchisuudhaan Bartels(1983: 65) yoo ibsu.

Symbolism were a form of meaning that only differed from linguistic meaning by the type of signals it used and if the set of symbol (of a given culture) constituted a language one should be able systematically to substitute certain simple or complex symbol for most symbol in most contexts as one can in language replace most words by a definition' jedha.

Akka yaada kanaraa hubachuun danda'amutti fakkoommiin unka hiikaa xinqooqarraa adda ta'ee sirna mallattootiin kan taa'u, mallattoon bakka bu'u ammoo tooftaadhaan walitti fiduu yaada afaaniin kan bakka bu'u fakkaatiin ibsuudha.

Kanumatti dabaluun Turner (1969.10) hiikaa fakkoommii yoo kenna hubannoo godhamu qabu sadarkaa saditti qoodde ilaala.

- Aadaa amantitiin kan ibsan (exegetical meaning)
- Hiikaa sadarkaa irraa jiraniin taa'u (positional meaning)
- Fakkoommiin bakka bu'u hiikaa afaaniin walqixata'u.

Fakkoommiin wanta cimdii qabatee dhiyaate caasaa fakkoommichaaf hiika kenna. Kun ammoo mallattoofi ibsa kanaaf meeshaaleen ayyaanaa kun akkuma akaakuun isaanii

addaa adda ta'e fakkoommiin isaaniis addaa adda. kanumatti, fufuun isuma (1969:11-13)
yoo ibsu

Exegetical meaning has three bases nominal base that derives from associations with the name of the symbol; a substantial base that derives from natural and material properties of objects used as symbols; finally an artifactual base in the case of made symbols jedha.

Kanarraa wanti hubannu fakkoommiin sadarkaa amantiitiin wantoota adda addaa bu'uureffachuun ibsama. Isaanis Bakka bu'ee dhaan maqaan wanta bakka bu'ee sun fakkoommii sanaan walitti firoomsuudhaan, yaada uumamaan, amala meeshaa bakka bu'ee sanaa ibsuu danda'uu akka fakkoommiitti gargaara. Wantoota sababii aartii sabaatiif uumamee fakkoommiin jiraachuufi Meeshaaleen ayyaanaa yaada lakkoofsa sadaaffaarratti ibsameen kan bakka bu'u ta'uu isaa agarsiisa.

2.4.1 Fakkoommii Mallattoon Mul'atu

Fakkoommiin mallattoon wanta itti fakkeeffaman sana waliin hariiroo kan qabaniidha. Wanti mallattoon taa'u kun ragaaafii dhugeeffannoo qabatamaa waliin kan kaa'amuudha. Yaada kana ilaalchisee, Levi-Strauss(1966:64) Yoo ibsu,“ *Symbolic relationships, may 'based on contiguity' or on resemblance' they may be 'isensible' or 'intelligible' near or far' 'synchronic' or 'diachronic' 'static' or dynamic j edha.*

Akka yaada kanatti fakkoommii mallattoo tokko yaada dhiyaatee sana guutummaatti dhugeeffannoo jiru faana dhiyaachuu qaba. Fakkoommiin Sirna mallattoo kun ammooo amantaawwan addaa addaa keessatti baayinaan mul'ata. Fakkeenyaaf amantaa musilimaa keessatti urjiin fakkoommii sirna mallattoo keessaa isaa tokko. Urjiin fakkoommii qulqullumaa ta'uu isaa agarsiisa. Sababiin isaas, somanni kan ergamaa Mohammaad somaa ture fakkoommii kanaaf tokko waan itti fakkeeffameef sababii waliin ragaa gama amantiin kan kennamuudha. Sirna fakkoommii kana keessatti yaadni cimdiin jiru mallattoofi hiikaa walittii fidudha. Gama uummata Oromoo biratti ammo Odaan bal'inaan beekama kan fakkoommii uummanni dhugeeffannoo waliin ibsu tu'uun tajaajila.

2.4.2 Fakkoommii Abjuu (manaama)

Fakkoommiin abjuu akkaataa aadaafi amantaa hawaaasaatti waan itti fakkoomu qaba. Kanaaf fakkoommiin abjuu haala dhugeeffannoo hawaasaa keessatti bifa adda addaatti fakkeeffama. Fakkeenyaaf, odeeffannoon toora interneetiirraa argame haailaallu

The bride will have good luck if she dreams on her wedding day. It is good luck for the bride to throw away bread as a symbol of throwing away her troubles. Even better, for every piece given to the poor on the way to the wedding, a misfortune will be averted

(<http://www.headpieceheaven.com/WeddingCustomsOmens.html>).

Akka abjuu kanaatti misirroon guyyaa gaa'ela ishee abjuun yoo daabboo darbattee gatte akka waan gidiraashee hundaa ofirraa calaafteetti ilaalama. Daabboo sanatu mallattoo kana ta'a. Keessumaa kun hiyyeessi akka waan carraa badaa ofirraa gateetti fakkeeffama.

Abjuun haala sirnaa warraa garaagarummaa adda ta'e qaba. Addumaan kunis uumamuunsaa: sodaa, gammachuu, gadda, cimina, fa'arraa madda. Taateewwan abjuu keessaa to'annoo sammuun ala raawwata. Namni abjootu yeroo hirribaa dammaqu yookaan waan sana akka abjootu yeroo yaadatu waan ta'e sanatti saalfachuunsaa hin oolu. Nama abjootu sana dammaqsuu dandaa'a. Fakkoommiin kun ammoo, haala wanti abjuudhaan namatti mul'ate sun hiikaa itti kennamu qaba. Akka aadaa Oromootti abjuun foon diimaa nyaachuu akka waan milkii badaatti fakkeeffama. Kanas abjuun foon nyaachuun akka waan firri du'uutti hiikama. Oromoon firasaa akka fooniitti waan ilaaluuf firoomina dhiigaa waliin qabu foon kooti jedha. Waan ta'eefuu, abjuun foon nyaachuun fira ofii du'aan dhabuutti fakkeeffama.

2.4.3 Fakkoommii Milkii

Milkiin gocha akka mallattoo waaraajuutti ilaalamudha. Toorri interneetiirraa argame tokko

An omen (also called portent or presage) is a phenomenon that is believed to foretell the future, often signifying the advent of change. Though the word "omen" is usually devoid of reference to the change's nature, hence being possibly either "good" or "bad," the term is more often used in a foreboding sense. Jedha (<http://en.wikipedia.org/wiki/Omen>).

Akka kanaan, milkiin waan gara fuulduraatti nama mudachuu danda'u tokko raaguudha. Milkiin nama mudatu sun gaarii yookaan badaa ta'uu akka danda'us yaada kanarraa hubachuun nidandaa'ama.

Haaluma walfakkaatuun toorri interneetii <http://www.thefreedictionary.com> hiika milkii, “Omen is a phenomenon or occurrence regarded as a sign of future happiness or disaster,” jechuun lafa kaa'a. Yaada kanarraa akka hubatamutti, milkiin raaga gara fuulduraatti nama gammachiisu ykn nama gaddisiisu, jiraachuu ykn du'uu, argachuu yookaan dhabuu akka ta'e hubachuun nidandaa'ama. Walumaagalatti, milkiin raaga gammachuu ykn gaddaa kan fuuldura mana quunnamuu danda'u yeroo mallattoo waan tokkoon dursee mul'atu ta'uu barruulee armaan oliirraa hubachuun nidandaa'ama.

2.4.3.1 Fakkoommii Milkii Gaa'elaa

Milkiin nama mudatu gaariis badaas ta'uu dandaa'a. Kunis, hiika namoonni milkiif kennanirratti hundaa'a. Oromoon laallachuu durbaa dhaquuf yeroo ka'u milkii ilaallata. Hussein (2000:108) yaada kana yemmuu ibsu, “Milkii ilaallachuu jechuun, milkaa'uuf, waan gaariifi hiika gaarii qabu akka arganiif waan ta'eef, milkii qajeeltuufi jal'attuu, guutuufi hirdhuu... jedhanii bakka lamatti addaan baasanii ilaallatu,” jedha. Akka kanaan milkii gaariifi gadhee addaan baasanii ilaallachuun intala kadhachuu deemu. Akka madda kanarratti ibsametti Oromoon yeroo haasaa durbaa deemu akka milkii gaariitti kan fudhatu, dubartii bishaan guutuun lagaa galtutti dhufuufi dubartii aannaniin deemtutti yoo dhufan milkii gaaritti kan fakkeeffamu yoo ta'u, milkiin badaa ammoo kanneen akka huubboo qullaatti dhufuu, harraagessa iyyutti dhufuu, horii kotte duudaatti yoo dhufe ammoo milkii badaaatti fakkeeffama.

Haala kanaan milkiin yoo qajeelte ni dhaqa, yoo qajeeluu baatte ammoo, deebi'ee gala. Yaada kana Hussein (ibid) akka ibsutti, karaa gubbaatti milkii laallataaf ba'anii naannoo gammoojjiitti simbirri Cuquulisa jedhamtu yoo mirgaa dhoofta, ‘milkiin naa kennite’ jedhee deema. Yoo bitaa dhoofta ammoo, ‘milkiin na dhowwate’ jedhee mana ofiitti deebi'a. Yoo milkiin tolee warra intalaa ga'es, milkii illaaltu qaba. Fakkeenyaaf, yoo intalli daaraa baattee namatti baate badaa, yoo bishaaniifi aannaniin namatti baate

gaariitti fakkeeffama jedhama. Walumaagalatti, uummanni Oromoo gaa'elaaf jecha yoo imala jalqabe dursee milkii akka ilaallatu yaada kanarraa hubachuun nidanda'ama.

2.4.4 Fakkoommii Laguu

Sirna dhugeeffannoo hawaasa tokkoo keessatti fakkoommiin laguu waan lagatamu tokko lagochuu jechuudha. Yaada kana ilaalchisee Dirribii (2012:89) yoo ibsu, “laguu jechuun, aadaa, safuu, amantiifi seenaa ofii eeggachuuf jecha waan adda addaa irraa of qusachuufi obsuudha. Nyaata, dhugaatii, saalquunnatii lagachuun nijira. Bara durii galma ayyaantuu seenuun ardaa jilaa dhaquun yeroo lagatamu qaba ture.” Akka amantaa waqqeffataatti, ammoo fakkoommiin laguu dubartii xuriin irra jiruufi deessee hanga ji'a ja'aatti galma yookaan ardaa jilaa hindhaqxu. Sababiin isaa, yeroo durii namoonni gogaa, baalaa ykn quncee muka irraa tolfame foxoratee qaama isaa dhoksaa ture. Foxooron gogaa, kal'ee ykn baalaa mukarraa tolfamu kun ammoo, akka wayyaa jirbiirraa tolfameetti waan dhangala'aa ittiin dhoksuuf mijataa miti. Fakkoommiin isaa Sirna laguu kana keessatti dubartiin laguu kana keessa jirtu rakkina tokko malee akka jiraattuuf luboomse jechuudha.

2.5 Yaadrimee Haasbarruu

Akka odeeffannoon toora inteneetii irraa argame ibsutti, haasbarruun /discourse/ kan jedhu kun jecha laatirii “discursus” jedhurraa kan dhufe ta'ee yaad-rimee “waliin haasaa ykn dubbii” jechuudha. Yaada kana yemmuu ilaallu haasbarruun kan dubbii qofaan dhiyaatu fakkaata. Haasbarruun haasawaa ykn dubbii afaaniin taasifamudha. haasbarruun dubbii afaaniin darbu qofa osoo hin taane kanneen barreeffamaan darbanis ni dabalata. Cook (1990: 7) irratti yaada Dakowska (2001) yemmuu deggaru ykn dubbii barreeffaan kan dhiyaatu ta'uu haasbarruu yemmuu ibsu, “novels, as well as short conversation might be equally right fully named discourse” jedha. Akka hayyoota kana lamaanittis ta'e kitaabileen adda addaa kaa'anitti lamaan isaa kan hammatu ta'uu nu hubachiisa. Kana malees, kitaaba “Discourse” Jedhu keessatti, Cook (1990) haasbarruun afaan waliigaltee keessatti itti gargaaramnu yemmuu ta'u, ergaa haasbarruu kana keessaan darbu kan qoratu immoo balbaloomsa haasbarruuti jedhee dubbata. Kanumatti dabaluun Addunyaa (2012:72) akka ibsutti jechi haasbarruu jedhu jecha haasaa jedhurraa dhaamsaga dhumaa

haquufi qaama hafe sana jecha barruu jedhuun walitti suphuun (by blending) kan uumameedha. Hiikni isaas, haasaa (dubbii) tokko (Q.W.A) fayyadamuun barreeffamaan argisiisuu jechuudha. Haasaan amaloota akka haquu, suphuu, gabaabsuu, irra deddeebiifi wkf waan qabuuf barreeffama irraa adda. Q.W.As, akkaataa haasaa'amutti haasaafi barreeffama ammachuu isaa kan nutty agarsiisuudha.

Stubbs (1983:1) balbaloomsa haas barruu icaalchisee yaada isaa yemmuu heeru “Discourse analysis is the study of the organization of language above the sentence or above the clause” jedha. Akka waraabbii kanaatti balbaloomsi haasbarruu qindoomina afaanii ciroo ykn himaa oljiru kan afaan dubbiiifi barreeffaman darban qorata kan jedhuudha. Kana malees” balbaloomsi haas barruu itti faayidaa afaan galmusa hawaasaa keessatti qabu, wal qunnamtii afaanii dubbataafi dhaggeeffataa ykn barreessaafi dubbisaa gidduutti raawwatu kansakatta’u ta’uu hayyuun kun ni dubbata.

Schiffrin (1994) balbaloomsi haasbarruu baay’ee bal’aa, damee xinqooqaa adda addaa keessatti itti fayyadama afaanii kan qoratu waan ta’eef hiika isaa hubachuf rakkisaa dha jedha. Sababni isaa hiikaa afaan direewwan xinqooqaa adda addaa keessatti qabu garaa garaa waan ta’eef jedhee dubbata.

BrownfiYule (1983:1) irratti, “The analysis of discourse is necessarily, the analysis of language in use” jedhu. Kana jechuun, balbaloomsi haasbarruu karaa biroo balbaloomsa ykn qaaccessaa haala itti fayyadama afaanii ta’uu isaa agarsiisa.

Akka Allwrightfi Bailey (1991)itti balbaloomsi haasbarruu uaagaalee garaagaraa gargaaramuun yaa’a afaanii kan dubbii ykn barreeffamaa kan qoratudha. Yaanni karaa afaandubbiiifi barreeffamaa burquu danda’a. yaada burqu kan immoo hiika duubaan jiru qorachuun balbaloomsa haasbarruu ta’uu isaa agarsiisa.

Walumaagalatti yaada tokkoon haasbarruuf hiikni giddu galeessaa kan hawaasni dirree qorannoo adda addaa keessatti jiruufi jireenya isaa fiixaan baafachuuf ykn kaayyoo isaa galmaan ga’achuuf jecha karaa barreeffamaafi dubbii dhaan qaama adda addaa waliin yaada waljijjiiru, fedhii, ogummaa, dandeettii, ilaalcha, yaada, beekumsa ykn muuxannoo isaa keessaan dhiyeeffatu.

2.5.1 Gosoota Haasbarruu

Akkuma olitti ibsamuuf yaalame haas barruun ibsa dubbii afaaniin dhiyaatuufi gochaalee barreeffamaa dabalata. Kanarraa ka'uun haasbarruu, kan dubbii barreeffamaa jechuun iddoo lamatti qonna. Haaluma kanaan dubbiin dubbii miti dubbii kanneen akka mataaraasuu, ijaan tuquu, qubaan agarsiisuu, sochii qaamaa adda addaa gochuun, dubbataafi dhaggeeffataan kan yaada isaa wal jijjiiru ta'ee dubbataan akka isaaf mijatetti yaada isaa qindeessee kan haasa'u, dhaggeeffataaf akka ifa ta'utti kan haas'u, qindoomni yaadaafi duraaduubni isaa ergaa dabarsuu irratti kan bu'uureffatu, addaan ciccitiinsa yaadaa kan qabu, fuulaa fuulatti kan taasifamuudha.

Barreeffamni haasaawa bifa barreeffamaan yaada sammuu ofii keessa jiru kan ibsataniifi dubbisan qunnamtii barreessaa malee hiika/ergaa /barreeffamichaan dhiyaatu dubbisuun kan bira ga'uu dha. Qindoomina yaadaafi caasaa eegee kan dhiyaatu, yoomessi dubbisaafi barreessaa addaa adda ta'uu kan danda dha. Kanneen olitti caqasaman kun garaagarummaa lamaan isaanii gudduu jiru kan agarsiisu yemmuu ta'u, ergaa dabarsuu, hiika irraa argachuu, kanneen dubbiin dhiyaatan barreeffamaan dhiyaachuu danda'uu, barreeffamaan kan dhiyaatan immoo dubbiin dhiyaachuu danda'uun akka tokkummaatti kan ilaalamu ta'a. <http://www.humacze.nia-angielski.info/lingustics/discourse.htm>

2.6 Ayyaana

Ayyaana jechuun mil'uu, gaaddidduu, awwaayii, carraa, milkiifi guyyaadha. Akka dhugeeffannoo Oromootti ayyaanni waan waaqan ramadame tiksee namaafi uumama hundaati. Ayyaana kan qabu nama qofaa miti dirreen, malkaan tulluun, burqaaafi mukni jiidhaan ayyaana qaba. Namni ayyaana qaba jechuun ammo tiksee qaba jechuudha. Ayyaantummaa ofii gabbifatani jiraachuuf safuu waaqaafi lafaa eeggachuun, cubbuu lagachuun jiraachuun dirqama ta'a. yoo safuu eeggannee cubbuu hin eegganne ayyaantummaan keenya nurraa bada ykn nurraa hir'ata. Kana jechuun namni ayyaana hin qabne eegduu waan hin qabneef balaan adda addaa isa muudata. Namni ayyaana qabu immoo yeroo hundumaa eegduu qaba waan ta'eef balaa kamiinuu hin miidhamu waan hojjatu, yoo deemu, yoo taa'u, yoo dubbatu, milkii, gaaddidduufi awwaii qaba. Yaaduma kana kan cimsu akka Dirribii (2012:111) ibsutti "Namni ayyaana qaba jechuun eegduu kan isa tiksuu qaba jechuudha. Burqaan, Tulluun, malkaan, mukni jiidhaaniifi

wantoonni hedduun ayyaana qabu. Nama cubbame, muka goggogaafi waan du'aarraa ayyaanni nigodaana jedhama.” Jechuun lafa kaa'a.

Aamantaa Waaqeffannaa Oromoo keessatti Qaalluun nama ayyaana Waaqatiin guutamee icciitiifi dubbii waaqaa ibsuu kan danda'u kanaaf, Qaalluun Waaqeffannaa Oromoo keessatti iddoo guddaafi kabaja guddaa kan qabuudha. Kun ammooo akka abashoonni seenaa saba guddaa kana xureessuun seenaa sobaa barreessan osoo hin ta'in uummanni kun dhugeeffannoo qabatamaafi amantaa mataa isaa kan qabu ta'uu isaa beekamaadha.

Akk Waaqeffattootni dhugaan uumama kana irraa olaatummaa waaqaa dubbisan, uumama kana irraa jaalalaafi marartoo waaqni uumama isaaf qabu baranna. Kanaaf, kitaabni amantii waaqeffannaa inni bu'uuraa uumama ykn uumamoota ogummaa Waaqatiin uumamani. Waaqeffattoonni Uumamni hundi kitaaba amantii waaqeffannaa ta'uu amanan, Kan dubbisuu beekke, uumama kana irraa raajiifi ogummaa waaqaa dubbisa, ol'aantummaa waaqaa dubbisa, hayyummaa waaqaa dubbisa, seera Uumaa, seera Uumamaa dubbisa, seera walaabuu dubbisa. Akka uummanni Oromoo amanutti, ayyaanni gaddu deemsa waaqaafi nama gidduutti dhaabbatee nama kallattii jireenyaa kan itti agarsiisuudha. Ayyaanni kan waaqatti amanuufi kallattii waaqni ayyaantu agarsiisuun deemamuudha. Kanaaf kallattii uumaan nama qajeelchuufi agarsiisuun deemuun, ayyaanni iddoo guddaa qaba. Ayyaantuun ammoo, balbala yookaan gosaan waaqni uummataaf dhaaba. Miseensi balbala sanaa ammooo bultee ayyanichaa ta'uudhaan ayyaanicharraa tajaajila argatu.

Qaalluun hawaasa tokko keessatti qomoo ykn warra tokko keessaa ka'a miseensi warraa sun ammooo bultee qaallichaa ta'uun kan itti bulan ta'uu isaa agarsiisa. Ayyaanni amantii waaqeffannaa Ganamaa waggaa saddeet saddeetiin hojiin isaa gumii gadaatiin xiinxalamee, ilaalamee, yoo sirrii hojjatee argame, muudamee itti fufa yoo dogoggora cimaa hojjatee argame ammooo, Gumii gadaan ayyaantummaan isaa irraa mulqama ture. (Dirribii, 2012:192)

Kanaaf, uummanni Oromoo muka jiidhaa jala taa'ee marga jiidha qabatee waaqa kadhata. Kanumatti dabaluu akka Gammachuu (1997: 50) ibsutti “Ayyaana, *for the*

Oromo, is the creative act of thinking in which a thought be comes that which mentally represents.” jedha

Akka yaada kanarraa hubachuun danda’amutti, ayyaanni Oromoof xiinxala gochaa sammuu namaa keessatti waaqni kalaquudha. Kanaaf, ayyaanni yaada xiinxalaa, kalaqaafi beekumsaa waaqni namaaf kennuudha.

Kanuma ilaalchisuudhaan akka Zalaalam (2001:151) irratti ibsutti “Aamantaa Waaqeffannaa Oromoo keessatti Qaalluun nama ayyaana Waaqatiin guutamee icciitiifi dubbii waaqaa ibsuu kan danda’u kanaaf, Qaalluun Waaqeffannaa Oromoo keessatti iddoo guddaafi kabaja guddaa kan qabuudha.” Kun ammoo akka abashoonni seenaa saba guddaa kana xureessuun seenaa sabaa barreessan osoo hin ta’in uummanni kun dhugeeffannoo qabatamaafi amantaa mataa isaa kan qabu ta’uu isaa beekamaadha. Kanumatti fufuun akka Dassalanyi (1985:28) ibsutti:

Hence waqa, the supreme being is the creator of all things and the source of all life Waqa has appointed to every being its own place in a cosmic order of he is also aguardian. Although waqa is the supreme being and guardian, he has also created the ayana which is a kind of waqas assistant divinity or sprite which comes down to the people waqa has created but vwaqa rules over the “ayana’ jedha.

Yaada kanarraa hubachuun akka danda’amutti waaqni hundumaa ol kan jiru; waan hunda uumuu kan danda’ufi madda waan hundaati. Waaqni ammoo iddoo itti dubbatuufi nama itti dubbatu qaba. Kanaaf, waaqni eegumsa namaaf ayyaana dhaabee afuura isaatiin ayyaana qajeelcha. Akka ilaalcha Oromootti waaqni hindhalatu, hindu’u, hindulloomu, bara baraan jiraataa guddaa hiriya hinqabne, gurraacha garaa garbaa, tokkicha, maqaa dhibbaa, kan bakka hundatti jiraatu, kan waan hundaa beeku, kan hinkufne, kan hincabne, kan hindhalchineefi hindhalanne jedhee dhugeeffata.

2.7 Gosoota meeshaalee warra Ayyaanaa

Ulfaan meeshaa waaqeffataan yeroo waaqa kadhatu, ayyaantuun yeroo ayyaana qajeelfatu, ayyaaneffatuufi yeroo Araddaa jilaa dhaqu qabatu kanneen akka caaccuu, callee, kallacha, bokkuu, eegduu, eeboo, fixxaayyeefi k.k.f dha.

2.7.1 Caaccuu

Caaccuu yeroo hunda dhaabbatee araddaa jilaatti ba'a. Akka Dirribii (2012:107) irratti ibsutti caaccuun akka kallacha dubartiitti ni fayyada. Caaccuun faaya kabaja dubartii Oromooti kan tolfamus gogaa horii irraa elellaa sagal sagaliin tartiiba galee tolfama. Kan inni fayyadus ayyaana dubartii ittiin qajeelfachuuf akkasumas eebbaf kan tajaajiluudha. Dubartoonni caaccuufi siiqqee qabatanii araara, nagaa, fayyaa, hormaatafi k.k.f nuuf kenni jedhanii waaqa uumaa isaanii kadhatu. Caaccuun mallattoo araarati jedha. Haati caaccuu siiqqee qabatee waraana gidduu yoo seente waraanni ni dhaabata. Haati caaccuu dubartii ilmi gadoometu qabata. Kanumatti dabaluun akka Hayiluu (1997) ibsutti "caaccuu jechuun teepha qalloofi elellaa sagaliin hodhamee bareedee kan dubartiin qabattuudha" jedha. Kanaaf caaccuun ardaa jilaatti bahee waaqaan erga kadhatamee meeshaa ulfoo ayyaanaa jechuu dandeenya. Yaaduma kana kan cimsu Alamaayyoo (2007:222) akka ibsutti "caaccuu ilillaa bishaan keessaa guurramerraa gogaa Roobitti kan diramuudha. Meeshaan hoodaa kun jiidhaafi dhaloota kan ibsuudha" jedha. Kanaaf caaccuun meeshaa hoodaa Ayyaanuun Oromoo itti gargaaramuudha.

2.7.2 Kallacha

Kallachi ulfaa guddaa ayyaantuu Oromoo biratti kan baay'ee kabajamuufi hooda qabuudha. Akka Alamaayyoo (2007:222) ibsutti "Kallachi meeshaa hoodaa ykn ulfaa jedhama. Iddoo baay'eetti kallachi addatti godhatama. Kanaaf yeroo tokko tokko Oddoo jedhanii kan waamanis ni jiru jedha. Kallachi kabaja qaburraa kan ka'e ammo ulfaa jedhanii namoonni waamanis jiru. Kallachi sadarkaa lamatti qaadama. Kunis kallacha kormaafi kallacha laafaa jechuun lafa kaa'a. Kallacha qaraa (kormaa) kan jedhamu dhimma guddaadhaaf kan manaa ba'uu yoo ta'u, kallachi laafaan ammo, ulfinaaf godhatamu ykn kan warri gadamoojjii addatti hidhatan ykn keewwataniidha jedha. Kanaaf kallachi meeshaalee ayyaantuu Oromooti jedhama. Kanumatti dabaluun Dirribii (2007:109) yoo ibsu "kallachi ulfaa guddaa waaqeffataan waaqaa gaditti sodaatuufi safeeffatamuudha. Kallachi sibiila qorsaa (comet) ykn bakakkaa waliin samiirraa bu'eedha. Waaqeffataan durii bakka bakakkaan itti bu'e aannan sa'a gurraachaa itti dhibaafachuudhaan kallachaafi bokkuu argata" jedha. Kanaaf bakka kallachi itti bu'e eebbatu jira jedhee uummanni Oromoo (waaqeffataan) amana. Kallachi yeroo hedduu

akkuma caaccuu dhimma nagaatiifi araaraf itti gargaaramu. Isuma kallachi bara caamsan ykn ongeen yoo hammaate kallacha malkaatti, tulluutti baafamee waaqni ittiin kadhatama. Namni yoo wal ajjeesee araaramuu dide kallacha baasanii araarsu. Kanarraa ka'uudhaan kallachi jarmiyaa araaraa jedhamee beekama.

2.7.3 Bokkuu

Bokkuun akkuma kallachaa meeshaalee ayyaanaa keessaa isa tokkoodha. Akka Nageessoo (1984:153) ibsutti “Bokkuu was only a symbol of peace, order, health and prosperity in society” jedha. Akka yaada kanarraa hubachuun danda'amutti bokkuun mallattoo nageenyaa, fayyaa, hoggansaafi itti fufiinsa jireenyaa hawaasichaa ibsa. Kanaaf bokkuun sirna bulchiinsa uummatichaa biratti safuufi mallattoo hoggansaa kan agarsiisuudha. Kanuma ilaalchisee Diribii (2007:110) Akkas jedha Bokkuun inni jalqabaa akkuma kallachaa waaqaa bu'e jedhama. Bokkuun mallattoo aangooti, kabaja guddaa haaqabaatu malee akka kallachaa hin sodaatamu. Abbaan Gadaa bokkuu qabatee seera tumee labsa. Yeroo ammaa garuu namni bokkuu ni magarfata muka gaarii ilaalee bocee miidhagsee tolfata. Bokkuu naannoo ofii bahee laga hin ce'u. Akka tasaa yoo ce'es falaafi faloo mataa isaa qaba.

Ittuma dabaluun Alamaayyoo (2007) irratti akkas jedha Bokkuufi abbaan Bokkuu Oromootaafi geggeessitoota gadaa biratti ulfina guddaa qabu. Bokkuun yeroo baay'ee walitti bu'iinsa uummataa keessatti kan lubbuu namaa balleesseefi lola gosoota Oromoo gidduutti godhamu tasgabbeessuuf ykn dhaabuuf kan ba'uudha. Walitti bu'iinsi gosoota Oromoo gidduutti yoo ka'e abbaan Bokkuu araddaa ofiirraa ka'ee gara iddoo wal diddaan uumamee dhaquudhaan Bokkuu isaa qabatee gidduu isaanii seena jedha. Asirraa wanti nuti hubachuu qabnu ulfaan amantii oromoo kun tumaa seeraa kan qabu kan uummanni itti amanuufi seeraafi heera itti godhanii safuu itti qabaatan ta'uu isaa hubanna.

2.7.4 Callee

Calleen faaya dubartii ta'ee kan yeroo jila adda addaa dhaqan hidhatanii waaqa kadhataniidha. Akka yene'e'alem (2001:105) ibsitutti “caaccuun bifa diimaafi adiirraa kan hojatamuudha.” jetti kanaaf, caaccuun faaya dubartiin Oromoo ta'ee kan dubartoonni dhalaafi horii naaf kenni jedhanii waaqa ittiin kadhattuudha. Kun ammoo, akka tuuta firii

callee walitti makamanii sanatti fakkeessii nu horsiisi jedhanii kadhatu jechuudha. Dhimma kana Dirribii (2012:8) yoo ibsu. “Calleen akkuma caaccuu mallattoo faayaafi hormaatati. Calleen kan hidhatamuu eegalame akkaataa itti mukti arbuu ija horatu ilaaludhaan Waaqayyo akkuma muka arbuu caaccessite dubartiillee dhalaanfi horiin caaccessi jedhanii kadhatu” jedha. Kanaaf calleen faaya guyyaa ayyaanaati malee umuriidhaan daangeffamee kan hidhatamuu miti. Waan kana ta’eef faaya dubartiin Oromoo kamiyyuu hidhachuu (kaayachuu) dandeessuudha.

2.7.5 Siiqqee

Siiqqeen mukarraa haalan miidhagee bocamee kan hojjatamu ulfinaafi kabaja angoo dubartiin qabdu kan ibsuufi sirnoota jila adda addaa keessatti kanneen akka buttaa qaluu ayyaana irreechaa irratti kan dubartiin qabattuudha. Waan kana ta’eef siiqqeen meeshaalee ayyaanaati jechuu dandeenya. Akka Alamaayyoo (1999) jedhutti “Guyyaata warri dhiiraa horooroo qabatanii jilaaf socho’an Beerri siiqqee qabattee wajjin sochooti. Kanaaf, ulfinni bokkuuf, kallachaafi caaccuuf kennamu siiqqeefis haaluma wal fakkaatuun kan mul’atuudha” jedha. Siiqqeen meeshaa ulfaa warra ayyaanaa keessaa isa tokkodha. Akkuma dhiirri bokkuu qabatu dubartiin ammoo siiqqee qabatti. Kanumatti dabaluun Dirribii (2012:158) akkas jedha “siiqqee seera garagaraa kan mirga dubartii kabachiisuuf bahan mul’isuufi dhugoomsuuf oolti. Murtii Oromoo Arsii keessatti; hayichi alangeen yoo muru, bakkichi bokkuun yoo muru, dubartiin ammoo siiqqeen murti” jedha.

2.8 Sakatta’a Qorannoowwan Walfakkii

Kutaa kana keessatti qorannoowwan garaagaraa armaan dura hojjataman kanneen kallattiinis ta’ee alkallattiin qorannoo kana waliin walitti dhufeenya qaban nisakatta’amu. Anga ammaatti qorannoon kallattiidhaan qorannoo kanaan walfakkaatu kan hin geggeeffamne ta’uusaa mirkanaa’eera. Haa ta’u malee, qorannoowwan muraasni yaada dhimma qoratamu kan hanga tokko deeggaran waan jiraniif, kanneen walitti dhufeenyafi garaagarummaa isaan qorannoo kana waliin qaban anga tokko ilaaluun amanamummaafi gabbina yaadaa ni ibsa.

Jiinanus (2010) mata duree qabiyyee meeshaalee ulfoo amantii Oromoo, Aanaa Tokkee Kuttaayee” irratti xiyyeeffateedha. Qorannoon kun ulaagaa digirii jalqabaa guutachuuf kan gaggeeffame yoo ta’u. Keessattuu boqonnaa jalqabaa keessatti Oromoon amantaa isaa keessatti falaasama isaa wantoota isaan calaqqisiisan keessaa meeshaalee ulfoof bakka guddaa qabaachuu isaafi kan Waaqa kadhachuuf oolu ta’uu isaa addeesseera. Dabalataanis mata duree xiqqaa ‘Meeshaalee amantii jedhu jalatti kallachaa bokkuu, siiqqee, caaccuufi callee meeshaalee miidhaginaatiif tajaajiluun alatti meeshaa hoodaa ta’uu isaa addeesseera. Kanaaf, qabxiileen kanneen qorannoo kana waliin akka walfakkeenya qabaatu isa taasiseera. Garuu, kallatti fakkoommii meeshaalee ayyaanaa irratti garaagarummaa qaba.

Akkasumas Mulugeetaa (1997) Sirna Gumaa ija walddhabii hiikuutiin hawaasa Oromoo Aanaa Ada’aa Liiban keessatti adeemsifamurratti xiyyeeffate yoo ibsu Qorannoon kun Digirii 2^{ffaa} guutachuuf kan gaggeeffameedha. Qorannoon Mulugeetaa qabxiileen tokko tokko yaada qorannoo kanaan wal fakkaatan ibsaniiru. Isaan keessaa mataduree xiqqaa “Meeshaalee Sagada irratti dhiyaatan” jedhu irratti maalummaafi faayidaa caaccuu, kallachaafi bokkuu ni ibsa. Ilaalchafi fakkaattii hawaasichi meeshaalee kanaaf kennullee bal’inaan ibsaniiru. Irruma caalatti haala meeshaalee kana wajjin wal qabatee falaasama hawaasichaafi kabaja isaniif godhamuuf ibsa ga’aa kennuun isaanii qorannoo kana waliin akka walitti dhufeenya horatan taasiseera. Garuu mata dureefi kaayyoo qorannichaatiin garaagarummaa ni qabu.

Ittuma fufuun Imaanaa (2007) mata duree Qaaccessa qabiyyee faaruu amantii duudhaa Oromoo naannoo shawaa irratti xiyyeeffateen wantoota qorannoo kanaan walitti dhufan muraasa kaaseera. Kanneen keessaa meeshaalee ayyaanaa kan akka callee, caccuu, Qorxii, sabaroo, kallacha bokkuufi k.k.f kaasuun isaa walfakkeessa.

Kana malees Bartels (1983:141) qorannoo mataduree “Oromo Religion, Myths and rites the western Oromo of Ethiopian jedhu keessatti ilaalcha uummatni Oromoo meeshaalee amantiif qabu bal’inaan kaa’a. Ittuma dabaluun meeshaalee amantii Oromoo keessaa kallachi hawaasa Oromoo birratti baay’ee sodaatamaafi nama hawaasa keessatti daba hojjatetti ammoo, balaa fiduu danda’a jedhanii akka amanan ibsa. Dabalataanis, meeshaalee ulfaa amantii Oromoo haaluma kanaan kan itti gargaaraman ta’uu isaa lafa

kaa'a. kanaaf, qabxiiwwan kanneen qorannoo kana waliin akka walitti dhufeenya horatu isa taasisa. Garuu, gama fakkoommii meeshaalee ayyaanaa ilaalurratti garaagarummaa ni qabaata.

Walumaa galatti, qorannoowwan armaan olitti ibsaman kun kallattiin osoo hin taane yaadonni muraasni achi jalatti ka'an mata duree qorataa kanaatiin wal fakkaatu. Kanaaf gosoota meeshaalee ayyaanaa kana keessatti wal fakkeenyummaa kan qabaatan yoo ta'u gama fakkuummii isaanitiin garaagarummaa qabaatu.

BOQONNAA SADI MALA QORANNICHAA

3.1 Seensa

Boqonnaa kana keessatti tooftaalee qorannichaafi wantoonni mala qorannichaa waliin walqabatan kanneen akka, Iddattoo, naamusa ogummaa, mala odeeffannoon ittiin funaanaman, adeemsa funaansa ragaawwanii, xiinxala ragaawwaniifi kkf of keessatti haammata. Wantoonni armaan olitti kaa'aman kun bal'inaan armaan gaditti ibsamaniiru.

Akkuma boqonnaa jalqabaa keessatti ibsametti, xiyyeeffannaan qorannoo kanaa inni ijoon Xiinxala Haasbarruu meeshaalee ayyaanaa warra Giiftii Elemoo irrattii kan xiyyeeffatuudha. Meeshaaleen warra ayyaanaa hawaasa sana keessatti akkamitti akka hojjatamu, maalirraa akka hojjatamu safuu akkamii akka qabu, laguu akkamii akka qabu fakkoomii isaa beekuun barbaachisaa waan ta'eefi.

Ragaa isaa argatanii haasbarruu isaa xiinxaluun ammoo, namoota qorannicha qopheessaniifi namoota qorannichatti fayyadaman gaafachuufi qorachuun barbaachisaadha. Dhimoota akkanaa qorachuuf ammoo, qorannoo akkamtaatti gargaaramuu qaba.

Qorannoo aadaa uummataatiin wal qabatu gaggeessuuf qorannoo qulqulleeffataatti gargaaramuutu gaarii ta'a (Dastaa, 2009). Sababni isaas, gosti qorannoo akkanaa odeeffannoo akka daawwannaa fi afgaaffiin kallattumaan hawaasicha keessa galuun funaanamu, gadifageenyaan ibsa.

3.2 Mala Qorannichaa

Malli qulqulleeffataa dhimmoota qorannicha keessatti dhiyaatan jechaan, yoomessa buura godhatee kan ibsamuudha. Kanaafis, dura daawwannaa gaggeessuu, waan daawwatame galmeessuu, waan galmeessan haala tartiiba qabuun ka'amee waan qabatamaa bu'uureffatee jechaan kan ibsamu, qorataa amansiisaa kan deemu waan ta'eef haaluma kanaan gargaaramuun qorannoon adeemsifameera.

Kanaafuu qorannoon kun mala sakatta'a ibsaa (Descriptive Method) dhimma bahamee jira. Dastaa (2009) akka ibsetti, qo'annoon ibsuu haala ibsaan walitti dhufeenyi jijjiiramtootaan agarsiisudhaan, tarreessudhaan, dhimma qoratu kan irra keessa ilaalee

darbu miti, dhimmicha qulqulleessee ibsa. Waan kana ta'eef malli qulqulleeffataa mata duree xixiqqaa akka daawwannaa, afgaaffii, adeemsa funaansa ragaawwaniifi malleen xiinxala ragaawwanii hammatee dhiyaateera.

3.2.1 Iddattoo (Sample Data)

Qorannoo gaggeessuuf iddottoo filachuun barbaachisaadha. Iddattoon qorannoo keessatti bakka tokko qofatti osoo hin taane, sadarkaa adda addaatti ilaalamee filatama. Kun ammoo dhimmaa iddattoon filatamaniif adeemsa qorannoo keessatti yaadota ijoo maddisiisuufi kana jechuun ammoo namoota afgaaffiif dhiyaatan ittiin filachuuf gargaara.

Iddattoo filachuun kan barbaachiseef ammoo, yeroo, maallaqaafi humna namaafi qusachuuf yaadameeti. Kanaaf qorataan iddattoo akka mata durichaatti deemufii danda'u gosa iddatteessuu miticarraatti gargaarameera. Iddatteessuun miti-carraa (non-probability) akkuma maqaa isaarraa hubannu odeeffannookennitoonni kan filataman carraadhaan miti. Namoota hubannoo qaban jedhamee itti kaayyeffatamee kan filatamuudha. Kanaaf Iddatteessuu miti carraa keessaa iddatteessuu akkayyoo (Purposive sampling) gargaarameera. Sababiin isaa namoota mata duree qorannichaarratti odeeffannoo gahaa qaban irratti waan kaayyeffateef odaffannoo isaa sassaabachuufi. Kanarraa ka'uun qorataan kun namoota odeeffannoo irraa sassabbate dhiira 9fi dubartii 3 walii galatti namoota 12 mala iddatteessuu akkayyootti gargaaramuun filataniiru.

3.2.2 Adeemsa Funaansa Ragaaawwanii

Ragaan kaayyoo qorannoo kanaa milkeessu funaanudhaaf hojii gosa lamatu gaggeeffameera. Inni duraa sakatta'a barruu wal fakkii mana kitaaba yaada hayyootaa sakatta'uudhaan karaa saayinsawaa akka qabaatu taasiseera. Inni lammataa ammoo daawannaafi afgaaffiin kaayyoo hundee qorannichaa mirkaneessee dhiyeesseera.

3.2.2.1 Daawwannaa

Qorannoo kana karaa milka'aa ta'een gaggeessuun argannoo tokko bira qaqqabuuf dursa daawwannaa geggeessuun daran barbaachisaadha. Kana waan ta'eef ragaa dabalataa qorannicha cimsuu danda'an funaannachuuf iddoo meeshaaleen ayyaanaa itti argaman

daawwachuun, haala itti olkaayyamu, teessuma meeshichaa daawwachuun yaadannoo qabachuun dhumarratti iddoo shakkii qabuufi ifa hintaane bakka bu'aa ayyaanaa Obboo Tumsaa Nuurasaa jiraataa ganda kolu galan kan ta'e, caamsaa 20/07/2008tti gaafachuun qorannoo qulqulleeffataa (qualitative research) gaggeesseera. Qorataan teessuma meeshaalee ayyaanaa kana tokko tokkoon daawwatee ragaa sassaabbateera.

3.2.2.2 Afgaaffii

Afgaaffiin gosoota funaansa odeeffannoo keessaa tokko yoo ta'u, adeemsa qorataan iddootti argamee namoota odeeffannoo irraa argachuu danda'uuf gaaffii dhiyeessudha. Afgaaffiin meeshaa funaansa ragaa odeeffannoo baay'ee murteessaa ta'e bifa gaaffii banaa ta'een gaafachuudha. Afgaaffiin qorannoo qulqulleeffataa keessatti meeshaa funaansa ragaa murteessaadha.

Haaluma kanaan mataduree “Xiinxala Haasbarruu meeshaalee Ayyaana warra Giiftii Elemoo kan Aanaa Jalduu” jedhu irratti odeeffannoonni hirmaatan, jabboo, salgan, bultee, bakka bu'aa ayyaanaafi mata qaboo ayyaana warra Giiftii Elemoo, fedhii irratti hundaa'anii hirmaataniiru.

Namoota kanneeniif afgaaffiin dhiyaateef gaaffilee 14 yoo ta'u, gaaffileen kunis afgaaffii banaadh. Namoonni afgaaffii kana irratti hirmaatan guyyaa 20/07/2008 hanga guyyaa 30/08/2008 gidduutti dhiira 9fi dubartii 3 walitti namoota 12 kan ta'an hirmaataniiru.

3.3 Muuxannoo Dirree Aloolaa

Qorannoon dirree kan qorataan tokko iddoo qorannicha itti adeemsisu dhaquudhaan qorannoo kan gaggeessuudha. Adeemsi kunis kan odeeffannoon qorannoo sanaaf ta'urraa argamu (namoota, fakkii, hambaa, aadaa hawaasichaa, siidawwaniifi kkf) bira dhaquun qabatamaan ragaa barbaachisu sassaabuuf fayyada. Haaluma kanaan qoratichis namoota meeshaalee ayyaana warra Giiftii Elemoo irratti hubannoo qaban biradhaquun maqaa kiyyaafi iddoon irraa dhage, dhimman dhageef ergan itti himeen booda waanan barbaadufi sababan barbaadeef itti ibsee warraaabbii eeyyamsiisee hojjachaa tureera. Muuxannoo dirree aloolaa kana keessatti sababa meeshaalee ayyaanaa kana abbaa

arganitti hicciiitii isaa himuun safuu ta'eef warraaabbiiif yeroon dhaqu nama bultee isaanii ta'e waliin waanan dhaqeef shakkii tokko malee dhimman dhaqeef raawwadheera.

3.3.1 Meeshaalee Waraaabbii

Meeshaaleen waraaabbii aloolaa qorannoo kanaaf odeeffannoo ittiin sassaabbachaa ture, viidiyoo kaameraadha. Waraaabbii viidiyoo kana afgaaffii waa'ee meeshaalee ayyaanaa warra Giiftii Elemoo suuraa kaasudhaan waraaabameera. Dhumarratti waan waraaabame isaan dhageessisaa iddoo itti dabaluun barbaachisetti itti dabalaa waraaabbiin isaa raawwatamaa tureera. Waraaabbii kana akkuman xumureen kompiitaraan ragaaalee sassaabaman CDtti jijjiirudhaan tartiiban qindeesseessee barreeffamatti jijjiireera.

3.3.2 Naamusa Ogummaa (Ethical Consideration)

Qorannoo tokko gaggeessuuf haalli dhiyeenya qorataa murteessaadha. Haala kana keessatti hawaasa sana bira turuudhaan yaada isaanii baruufi akka hawaasichaatti hojjechuun murteessaadha. Haaluma kanaan akkaataa uffannaa, aadaa nyaataafi amantii isaanii kabajuudhaan odeefkennitoota wajjin walii galee hojjechaa tureera. Kana keessatti qorataan argannoo qorannoo isaa milkeessuuf odeefkennotoota irraa odeeffannoo isaa funaaneera.

3.4 Mala Xiinxala Ragaaawwanii

Odeeffannoo meeshaalee funaansa ragaaalee daawwannaa fi afgaaffii namoota meeshaalee ayyaana warra Giiftii Elemoo irratti hubannoo qabaniin ragaaawwan mata durichaan walqabatan, sirrummaafi qulqullinni isaanii ilaalamanii mirkanaa'aniiru. Ragaaawwan kaayyoo qorannichaan wal hinqabanne keessaa haqammaniiru. Ragaaawwan argaman haala wal fakkeenyaafi akaakuu isaatiin qoqqooddamanii kaawwamaniiru.

BOQONNAA AFUR: XIINXALA RAGAA

4.1. Xiinxala Haasbarruu Meeshaalee Warra Ayyaanaa

Sabni hundi aadaa, amantaafi haala jireenya mataasaa dhalootaa dhalootatti kan ittiin dabarsaa dhufe qaba. Meeshaaleen aadaa, amantaa, duudhaa, ayyaanota adda addaafi kanneen kana fakkaatan sirna ittiin tikfataniifi kunuunfatani dhaloota tokkorraa dhaloota aanutti dabarsaa turan qabu. Kanneen keessaa Ayyaanni warra Giiftii Elemoo isa tokkoodha. Akka odeeffannitoonni ibsanitti Ayyaanni warra Giiftii Elemoo kan eegale nama Elemoo Dullee jedhamu irratti Godina Shawaa Lixaa bakka Laanqisaa xuqur jedhamutti jalqabee, Aanaa Jalduu ganda koluu galaanitti moosifamee, yeroo ammaa kana sirni waaqeffannaa isaa geggeeffamaa jira. Ayyaana kana qajeelfachuuf ammoo wantoonni barbaachisan caasaa mana ayyaanaaf barbaachisan diriirsuu fakkoommii isaan dhaabataniif adda baasuufi wantoota lagataman lagachuudha. Kanaaf boqonnaa kana jalatti odeeffannoon xiinxalaman kanneen akka caasaa ayyaana warra Giiftii Elemoo, Gosoota meeshaalee ayyaanichaa, haasbarruu meeshaaleen ayyaanaa kun qophaa'aniifi sirna tajaajila hawaasaa keessatti qaban ni xiinxalamu.

4.2. Caasaa Hojii Warra Ayyaanaa Giiftii Elemoo

Caasaan ayyaana warra Giiftii Elemoo hojii mana ayyaanichaa milkeessuuf caasaan hojii dhaabbatee hawaasafi warra bullee isaanii tajaajilu. Kana keessatti, caasaan mana ayyaantichaatti dhaabbatee jiru kun ammoo, dhuunfaa dhuunfaatti gahee hojii mataa isaanii qabu. Kanaaf, ayyaantuun Giiftii Elemoo caasaa hundee jalqabaa yoo ta'u kanneen akka maganaa, salgan, jabboo, mata qaboo, ammchiisaa, waahimaafi fixxaayyeedha. Kana waan ta'eef, kanneen armaan olitti tarreeffaman kun hojii adda addaatiin galma ayyaanichaa keessatti tajaajilu. Kanaaf, tokkoo tokkoon tajaajila caasaalee kanaa qorannoo kana keessatti qaaceffameera.

4.2.1 Maganaa

maganaan akka ayyaana warra Giiftii Elemootti yoo namni wal dhabe, kakaadhaaf walmaganatanii mana ayyaanichaa yoo dhufan dura jabboon osoo hin seeniin dursee dhimma waldhabbiif ka'umsa ta'e sana qulqulleessa. Dhimmichi yoo qulqulla'uu baatee dhugaan namoota waldhaban gidduutti yoo furmaata argachuu baate, gara kakuutti

dhiyaatee ayyaanichaan qulqullaa'a. Jabboon jaarsa araaraa mana ayyaanicha keessatti dhaabbataniidha. Miseensi jabboo kanaa namoota shaniidha. Kun ammoo kan agarsiisu akka dhugeeffannoo uummatichaatti shaman gadaatti fakkeeffama. Kanaaf jabboon kun miseensa shan qabatee kan ijaarameef caasaa sirna gadaa Oromootti fakkeeffama.

4.2.2 Salgan

Salgan miseensa meeshaalee ayyaanaa qabatanii iddoo jilaatti bahaniidha. Kun ammoo yeroo ayyaanni Giiftii Elemoo uulumaa bahuufi yeroo kenna ayyaanichaa qabatanii kan dhiyaataniidha. Kanaaf salgan kun akkama maqaa isaarraa hubatamu miseensa nama sagal kan qabuufi meeshaalee ayyaanaa kan akka bokkuu, gaachana, eeboo, hin'eefi (baala ulma'aa) alangaa, qabatani kan bobbaa'aniidha.

4.2.3 Jabboo

Yeroo namni wal dhabe, wal miidhefi dhoksee wal hate kakaadhaaf walmaganatanii mana ayyaanichaa yoo dhufan dura jabboon gara kakaafi ababarsatti osoo hin seeniin dursee dhimma walddhabbiisana qulqulleessa. Dhimmichi yoo qulqulla'uu baatee dhugaan namoota walddhaban gidduutti didee dhokate, gara kakaafi abaarsatti dhiyaatee ayyaanichaan abbaa barcumaatti dhiyaata. Kanaaf, jabboon jaarsa araaraa mana ayyaanichaatti wal dhabbii adda addaa hiikuudhaaf kan dhaabateedha.. Miseensi jabboo kanaa namoota shaniidha. Kun ammoo kan agarsiisu dhugeeffannoo uummatichaatti fakkeeffama. Dhimma kana Dirribii (2012:47) yoo ibsu "Waaqayyo uumama bakka shanitti yayyabe jedhees dhugeeffata. Jaarsi araaraas shan" jedha. Kanaaf jabboon kun miseensa shan qabatee kan ijaarameef fakkoommii yaada dhugeeffannoo sabichaatti fakkeeffama.

4.2.4 Mata qaboo

Yeroo kenna ayyaanaa qalma akka kormaafi dullachaa yoo dhiyaaatu, kan mataa qabuufi waan qalmaaf dhiyaate sana qaama isaa iddoo hundarraa kukkutuun akka daddarbamuuf ayyaantutti mata qabootu kenna. Qalmi mana ayyaanichaatti dhiyaatuuf waaqa fayyaa nagaaa uummataa (bultee) isaa kenne galateeffatee kan qalame sanarra mata deebii daddarba. (Madda ragaa ayyaantuu warra giiftii Elemoo kan ta'e, Obbo Tumsaa Nuurasaa).

4.2.5 Hammachiisaa

Akka Ayyaana warra Giiftii Elemootti mucaa dhalate gara warra Ayyaantutti geessanii eebbisiisuudhaan maqaan moggaafama. Kunis ayyaantuu sanatti geessanii akka daa'ima sana hammatee eebbisu gochuudhaan kan raawwatuudha. Akka seera warra ayyaanaa Giiftii Elemootti daa'imni tokko dhalatee bultii afurtamatti hammachiifama. Yeroo kana keessa haati mucaa dhalte laguu keessa waan jirtuuf bultii afurtamaa gaditti dubartiin deesse galma ayyaantuu hin seentu.

Sirni kunis isa warri amantii kiristaanaa kiristinnaa jedhanii bataskaana geessanii maqaa baasisaniifin wal fakkaatus hammachiisan kan dursu ta'uu ykn hammachiisan amantii waaqeffannaa keessatti dur otoo kiristaanni hin dhufin kan jiru ta'uu maanguddoota Oromoo irraa hubachuun danda'ameera. Ayyaantuu warra Giiftii Elemoos guyyaa kibxataa, jimaatafi sanbata duraa warri ijoollee akka dhufan waan beekaniif qophaa'anii eegu. Qophiin kunis caaccuufi kallacha qabatanii of qulqulleessanii eegu. Kana malees, galma ayyaantuu sanaattis marga jiidhaa hafanii waan urgaa'u itti aarsaa fuula gammachuutiin simatu.

Akka aadaattis kan qophaa'u soogidda waan ta'eef abbaan wrraa dhufee soogidda yoo itti kennu hoboofi coorri anatu fudhata irratti wal harkatti qabuun soogidda sana wal harkatti cabsu. Gundoo duraan dhufe sana irra kaa'u. si'a sadii ililchaa gundoo sana mataa deessuu irra kaa'uun deebisanii gudeeda ishee irratti akka baattu godhama. Kunis kan itti fakkeeffamu akka isheen amma ammaa deessu hawwii qaban kan ittiin ibsan yoo t'u, gundootti fayyadamuun isaaniis bifa geengoo uumuun naanna'ee waan dhayameef horii baay'adhu, ilmaan kee ofitti naannessii gidduu isanii ta'i hiika jedhu qaba. Soogiddi sun immoo sababa waa mi'eessuuf ilmoo kee waliin kan walitti mi'oofan ta'aa ergaa jedhutti fakkeeffama. Kana booda wareega isaanii fudhatanii weedduu ittiin deessuu eebbisan jedhu. Innis haala naannoo jiruun ykn wanta hawaasichaa keessa jiruun qabanii akka isheen hortee qee'ee guuttu fakkeenya garaagaraatiin eebbisu. Kunis kan mullisu gammaachuu miira itti dhaga'ame sana karaa ittiin beeksifataniidha. Weedduun sun akka armaan gadiitti yoo ibsamu....

“Haamoo tarii ammallee tarii
Da'ii mucaa baadhuu

Ammo tarii ammalee tarii
Haadhoo Hindaaqqoo ta'ii
Faffacaasaa nyaadhuu
Haadhoo jaldeettii ta'ii
Qomaa dugdaan baadhuu
Andoodee kormaa ta'ii
Bonaan daddagaagii jedhanii eebbisu.

Haaluma kanaan wal harkaa fuudhaa wal jalaa qabaa haati mucaa nagaan hiikamtee mucaa argachuu isheetiif, miira isaanii kan ibsu weeddisuun eebbisanii mucaa dhalateef gara maqaa moggaasisuutti deemu. Maqaan mogga'us akka aadaatti sababa irratti hundaa'uun yoo moggaafamu, Baayisaa/ Baayisee, Margituu/Margaa, Tolaa/ Toltuu jedhee itti tuttu fuudhaan ayyaantuun sirna maqaa moggaasuu raawwata. Sana booda jaaloon dhaabbatee marqaan dhadhaan qophaa'e dalagaa achitti argamaniif kennama.

4.2.6 Waahimaa

Waahimaan yeroo Ayyaani bu'e balbala galma ayyaantichaa fuuldura dhaabbatee ergaa ayyaanaa uummata kadhachaa jiraniif kan dabarsuudha. Kun ammoo akkuma afaan ayyaantutii ba'utti yaadicha dubbachuun warra kadhachaa jiran dhageessisa. Barbaachisummaan dubbi deddeebisaa ergaan tokko akkuma afaan ayyaantuu biraa ba'een namoota kadhachaa jiran sana bira akka ga'uufi ayyaantuun sagalee holka'aadhaan dubbatee dhageessisuufi.

4.3 Goosoota Meeshaalee Ayyaanafi Haasbarruu Isaa

Meeshaaleen ayyaana warra Giiftii Elemoo meeshaalee ayyaanicha barbaachisan keessaa tajaajila adda addaafi fakkoommii adda addaa kan qaban jedhama. Meeshaaleen galma ayyaana warra Giiftii Elemoo keessatti argaman kanneen akka kallachaa, caaccuu, bokkuu, alangaa, Eeboo, siiqqee, mutaa, Jaaloo Fixxaayyeefi calleedha. Meeshaaleen kun galma ayyaana warra Giiftii Elemoo keessatti tajaajilaafi fakkoommii mataa isaanii danda'aniif kan dhiyaataniidha. Kanaaf, meeshaalee kana mata duree kana jalatti tokkoon tokkoo meeshaalee ayyaanaa kana goosoota maalummaa isaanii, haala itti dhiyaatan, fakkoommii isaanii, tajaajila isaanii sirna lagu isaanii qaaceffameera.

4.3.1 Kallachafi Caaccuu

Kallachiifi caccuun akka ayyaana warra Giiftii Elemootti meeshaa hoodaa soddaatamaafi kabajamaadha jedhama. Akka odeefkennitoonni ibsanitti, kallachi warra Giiftii Elemoo kun kallacha kormaa waaqaa bu'e jedhameeti amanama. Kan inni bu'es bara 1930 keessa iddoo arbuu yuubdoo jedhamutti nama Elemoo Dullee jedhamuun kaafame. Kallacha kana yeruma sana namoota hooda beekan waamamanii korma itti qalanii fudhatanii galan Innis waggaatti yeroo tokko gadi ba'ee aduu arga. Kanaaf kallachi meeshaa hoodaa waaqarraa namaaf kennamuudha jedhanii amanu. Caaccuun warra Giiftii Elemoo ammoo, buusaa meexxi irraa guurramee, teephan kan dirameedha.

Kallachi kan dhiiraan qabatamu yoo ta'u, caaccuun ammoo cifireen kan baatamuudha. Kana waan ta'eef, kallachiifi caaccuun mirga dubartiifi dhiiraa wal qixa eeguudhaan kan dhiyaatuudha. Kallachi ayyaantuudhaan yoo qabatamu, caccuun ammoo, haadha warraa ayyaantuufi cifireen qabatamee burqaa, malkaafi tulluutti ba'anii waaqaan kadhatu. Kanaaf kallachiifi caaccuun meeshaa hooda waliin dhiyaatudha jedhu. Kallachi warra Giiftii Elemoo kun qaama saalaa dhiiraa qaba. Meeshaaleen ayyaana warra Giiftii Elemoo kun lameen bifa kanaan ayyaantuufi haadha manaa ayyantutiin haa dhiyaatan malee dhimmoota nagaafi araaraaf itti yoo gargaaraman lubaan kallachi qabamee cifireen caaccuun qabamee kan dhiyaatudha jedhu.

Yaada kana Alamaayyoo (2007:222) yoo ibsu “kallachi ulfina dhiiri qabu kan bakka bu'u yoo ta'u, caaccuun immoo, kan dubartiin qabduun kan ibsamuudha” jedha. Kanaaf kallachiifi caaccuun waliin jireenya dhiiraafi dubartii agarsiisa. Cifireen dubartii ilmi ishee luba bahe taatee, aadaa Oromoorratti hubannoo kan qabdu jechuudha.

Ilmi ishee gadaa hinqabu taanan dubartiin caaccuu qabattee ardaa jilaatti hin baatu. Sababiin isaa aadaa sabichaa keessaa qooda hinqabdu jedhama.

Suuraa.2 Kallachaafi Caaccuu

4.3.1.1 Fakkoommii Kallachaafi Caaccuu

Akka odeefkennitoonni jedhanitti, kallachifi caaccuun warra Giiftii Elemoo fakkoommii mataa isaa danda'e qabatee dhiyaata malee faayaaf kan dhiyaatu miti. Akka giddu deemsii ayyaanichaa isaan qajeelchetti kallachi Giiftii Elemoo mallattoo hormaata dhiiraatti fakkeeffama. Sababiin isaas, mallattoo qaama dhiiraa fakkaatee waaqaa bu'e jedhanii yaaduun ulfina waaqni dhiiraaf qabutti fakkeeffama. Caaccuun buusaa meexxiirraa tolfama caaccuun ammoo hormaatafi ulfina dubartiin qabdutti fakkeeffama. Caaccuun buusaa meexxiirraa tolfama waan ta'eef akkuma meexxii buusaan caaccessetti dubartii ammoo ilmoon caaccessi jedhanii kadhatama. Kanaaf, caaccuufi kallachi ayyaana warra Giiftii Elemootti mallattoofi hiikaa mataasaa qaba. Yaada kana Mortan (1975:15) ibsutti *“symbols selects certain pairs (symbol, interpretation) among a set of defined in the very structure of symbolism”* jedha.

Kanaaf meeshaan hoodaa cimdiin kun fakkoommiifi hiikaa mataa isaa danda'e qabu. Waan kana ta'eef kallachi mallattoo safuu dhiiraa yoo ta'u, caaccuun ammoo mallattoo hormaata hawaasaafi safuu dubartiitti fakkeeffama.

4.3.1.2 Faayidaa Kallachaafi Caaccuu

Kallachiifi caaccuun akka ayyaana warra Giiftii Elemootti aadaafi duudhaa hawaasa naannoo sanaa keessatti tajaajila guddaa qabu. Kanneen keessaa kan akka seera guddisaa, sirna moggaassuu, sirna haraafi sirna fuudhaafi heerumaa keessatti meeshaaleen hoodaa kun ulfina guddaa qabu. Caaccuun mallattoo haraarati haati caaccuu siiqqee waliin qabatee waraana gidduu yoo seente waraanni nidhaabata. Kallachi dhimma nagaafi haraaraaf nibaha. Yeroo lolli gosa gidduutti hammaatu, yeroo namni wal ajjeese gumaa bituuf, kallacha bobbaasanii jennaan haraarri nibu'a. yoo hongeen hammaates kallcha malkaa tulluutti baasanii waaqa uumaa ittiin kadhata. Fayidaan kallachaafi caaccuu ayyaana warra Giiftii Elemoo hedduudha. Isaan keessaa tokko guddifannaa keessatti itti fayyadamuudha. Kallachi kabaja guddaa waan qabuuf namni kallachaan kadhataamnaan gonkumaa hindidu.

Oromoon dhala yoo guddifatu caaccuufi kallachan dursanii hoodu. Caacuufi kallachi warra Giiftii Elemoo yeroo hedduu dhimma bobba'aa tureef milkaa'odha jedhu. Kanaaf, kallachi kun huccuu haaraa takkaa bishaan tuqee hinbeekne kan maqaan isaa canfii jedhamuun maramee ayyaantuun baatamee gara warra dhalarraa guddifataniitti kan deemuudha. Caaccuu ammoo dubartin dhala sana guddifattu baatee haadha ilmootin kan hooduudha.

Yeroo kana, dubartiin guddifattu kun yoo kadhattu akkas jettee kadhatti “Waaqni dhala siif kenne dabalee siif haa kennuu, margaan qa'ee keetti haa biqilu! dhala Waaqni siif kenne naaf kenni” jettee kadhatti. Yeroo kana abbaa ilmoo sanaatiin “kallachi hooda addi kallachaafi ayyaanni Giiftii Elemoo ilma margaafi ba'aa sihaa kennuu dhala Waaqni siif kenne nukenni” jedhanii ayyaantuun kadhata. Dhumarratti, dubartiin guddifattu sun gudeeda dubarti sanaatiin si'a shan caaccuu keessee irraa kaafttee, Waaqni shanan gadaa Oromoo dhalaan sihaa caaccessu! jechuun jilli sirna sana irratti hirmaate eebbisa.

Kanaaf akeekni guddifannaa inni guddaan namni ilmoo hin qabne akka dhala malee hinhafne, maqaa, ulfaataa, qabeenyafi qaccean nama dhala hinqabnee akka hinbanneef, dhala namaa irratti dhiibbaan jireenyaa akka hin geenyeef, diinni Oromoo akka hin baayyanneefi lammii Oromoo baay'isuuf akka ta'eedha. Haala kanaan caaccuufi kallachi

warra Giiftii Elemoo sirna guddisaa keessatti rakkoo nama ilmoo dhabeeff kan furmaata kennuudha. Inni biraan Moggaasa keessatti dhimma guddaa baasuu isaati. Akka ayyaana warra Giiftii Elemootti, moggaasni iddoo olaanaa qaba. Moggaasuun namni tokko booji'amuudhaan waraana irratti yoo booji'amee lammii Oromoo ta'uu barbaades, bifa kamiinuu Oromoon nimoggaasa. Yoo moggaasan qomoo guutummaatti Oromoo hintaane kan booji'ame uummata keessa jiraatuufi dhimma adda addaan Oromoo keessa jirratan yoo ta'u namni tokko moggaafamuuf waggaa 1 hanga 4 Oromoo keessa jiraachuu qaba. Yeroo kana keessatti Aadaa Oromoo, Seera Oromoofi Safuu Oromoo ilaalee eegii jaalatee booda moggaafama.

Yoo moggaafamu ammoo gosti shaman galaan dhiyaatanii abbaa Gadaa, abbaan Seeraa, abbaan Alangaa, abbaan Caffeeffii Ayyaantuun caaccuufi kallachaa moggaasa nama Oromoo hin taane kana irratti argamuu qabu. Namni moggaafame eegii moggaafamee booda Oromoodha. Gostifi lammiin isaa hundi Oromoo jedhamee waamama. Inni moggaafames akka daba hin yaadne waadaa galchuun Oromoonis akka isa hin qoonneefi daba itti hin yaadne waadaa galchu. Kaayyoon moggaasaa kunis namni guddifatan Kunis tumaa ayyaana warra Giiftii Elemoo keessatti iddoo guddaa kan qabuudha.

Fayidaan kallachaafi caaccuu kan biraan haraara keessatti mul'ata. Bakka walitti bu'iinsi gosaa jirutti kallachiifi caaccuun warraa Giiftii Elemoo haraara buusuu irratti iddoo guddaa qaba. Ayyaantuun warra Giiftii Elemoo bakka walitti bu'iinsi gosaa jirutti kallachaafi caaccuu qabatanii waltajjiitti dhiyaatanii ittiin kadhatu kana booda jabboon warra Giiftii Elemoo dhiyaatanii yaada haraaraaf gorsaafi haraaraa kennuudhaan akka nagaan bu'u taasisu. Kanaaf, kallachiifi caaccuun sirna hariiroo tajaajila hawaasaa keessatti bu'a qabeessadha. Kana malees fayidaan kallachaafi caaccuu gumaa baasuu keessatti iddoo ol'aanaa qaba.

Akka seera ayyaana warra Giiftii Elemootti beekaas tahee akka tasaa namni lubbuu namaa dabarse gumaa baasa. Namni tokko dhoksaadhaan nama ajjeesee hinhafu, yookaan, nama lammii hinqabne ajjeesee biyya keessa hintaa'u. Oromoon lubbuu namaa irratti nihoodata. Namni nama ajjeese tokko osoo gumaa hinbasin yoo lammii waliin nyaate, lammiin sun nixuraaye jedhama. Lammii (gosa) sana keessaa ballaa, naafa, raatuu, gowwaa, ykn maraatuutu dhalata jedhameetu amanama. "Saala lafa, hidhoksan, dhugaa

waaqa hindhoksan.’’ Kanaaf Oromoon nama ajjeesee hindhoksu. Gumaa baasetu araaran hiikkata malee gumaan hafnaan maatii ofiitti, lammii (gosa) ofiitti cubbuutu dhalata jedha. Kanaaf dubbichi araaran dhumata yoo ta’e, kan araaramu garee wal miidhe lamaan qofaa osoo hinta’in waaqni safuun isaa duraa cabes araaramuu qaba jedhama.

Kanaaf namni nama ajjeese garee lamaaniin araaramuu qaba. Nama ajjeesnan gumaa baasuun ykn adabamuun dirqama.Tahus gumaan namaa wal caala. Innis akkaataa namicha du’eef haala ajjeechaatiin wal qabata. Hayyuun, Abbaan Gadaa, Ayyaantuun gumaa isaanii loon dhibba. Akkaataa ajjeechaatiin wal tara. Inni hattuu dallaa ifii keessatti/ ooyiruu ofii keessatti yookaan nama sagaagalummaaf mana namaa seenee diinqa ofii keessatti ajjees, gumaa xiqqoo baasa. Inni gugsii irratti, yookaan eeboo bineensaaf darbatee akka tasaa nama ajjeese akka itti ilaalamu qaba. Araarri gumaa karaa guddaa irratti hingodhamu.

Akka ilaalcha oromootti karaan mallattoo tokkummaa hawaasati. Hawaasa lama gidduu karaan jira jechuun hawaasni sun nagaa walii qaba jechuudha. Kanaaf namni nama ajjeese hanga gumaa baasutti karaa gidduu hindeemu,karaa cinaa adeema malee. Hayyuun, Abbaan Gadaa, Ayyaantuun marii araara gumaa muka laaftoofi odaa jedhamu jalatti calqaba. laaftoofi odaan muka gaaddisa guddaa qabuudha. Jaarsoliin deddeebi’anii yoo warri gumaa araara didan ulfaa kallachaafi caaccuu qabatanii hoodu. Warri gumaas kallachaafi caaccuudhaan hoodamanii diduun safuudha waan ta’eef garaa laafu. Kana booda hayyoonni karaa gosa lamaanuu waa hunda dura uummata waliin akkas jedhanii waaqa kadhatu.

Hayyee hayyee ! waaqni nagaa nuu bulchite

Nagaan nu oolchi !

Hayyee! Hayyee! Oo yaa waaqi

Nuu araaramtee galata!

Dubbannee walii gallee galata!

Siif uummata gidduutti nagaan bu’ee galataa!

Kana booda wal hinbarbaadanii galata!

Sii achi nagaaf jaalalaa galata! Jedhanii eebbifatu.

Kana booda gosti sun walii fira haaloodhaan wal hinbarbaadu. Namni gumaa araaramee, deebi'ee dubbii kaase, akka gumaatti adabama warri safuu araaraa kana cabse raatuu, gowwaa, maraatuufi naafa dhalcha. Kanaaf Oromoon safuu eeggata. Kun tumaa ayyaana warra Giiftii Elemooti. Dubbii araaran raawwateef namichi nama ajjeese fuulduratti hingodaanu, Bokkuu, Kallacha, Caaccuu harkaan hin tuqu. Ajjeesee hin geeraru, hindubbatu hinfilatu. Kun qoqqobbii umurii guutuu isa irraa hinkaanedha jechuudhaan sirna gumaa baasuu keessatti karaa ayyaana warra Giiftii Elemoo raawwatma.

Fayidaan kallachaafi caaccuu inni biraan fuudhaafi heerumaa cabsii ykn irra dhaaba keessatti iddoo guddaa qaba. Innis qabatanii warra intalaatiin kadhatu. Kallachi ilmoodha ilmoo isin kadhannee jedhanii ittiin kadhatu. Adeemsa kana keessatti kallachi warra Giiftii Elemootis nibobbaa'aa jedhama. Kana keessatti, jechoonni jedhaman “kallachi manaa ba'eefi inneen cabe duwwaa hingalu” jedhu. Dhimmi kun ammoo mirga intalaa dhiibutti deema yoo ta'e, kallachi akka duwwaa hingalle uffata jiirbiirraa dhahamu dhoofsisuun warra intalaa eebbafi kabajaan galchu. Kuni safuufi xiyyeeffannoo kallachi warra Giiftii Elemoo qabu kan agarsiisuudha.

4.3.1.3 Kallachaafi Caaccuu Laguu Isaa

kallachiifi caacuun laguu adda addaa qabu. Kunis haala giddu deemsa ayyaana warra Giiftii Elemoo qajeelcheetti, kallachi ilma guddisaatiin hinbaatamuu nilagata. Sababiin isaas, ilmi kallachaan guddifame deebisee kallachaan hinguddisu. Dubartiin caaccuun guddifamte caaccuu nilagatti caaccuu qabatee iddoowwan waaqeffannaa warra Giiftii Elemooti hindhiyaattu, kunis ilmoon caaccuun kadhatanii guddifatan caaccuun hinkadhattu. Kun dhugeeffannoo meeshaan hoodaa kun ittiin lagatamuudha. Dabalataan ammoo dubartiin xuriin irra jiru galma hinseentu, caaccuu hintuqxu. Sababiin isaa yeroo xuriin itti dhufutti dubartii keessi ishee gaddaan qabama waan ta'eef safuu hoodaani dagatu kanaaf meeshaan hoodaa nilagatama.

4.3.2 Bokkuufi Siiqqee

Bokkuun ulee waaqni giddu deemsaa namaafi uumamagidduu dhaabateedha. Kana akka ayyaana warra Giiftii Elemootti bokkuun ulee waaqaati jedhanii amanu. Bokkicha ammoo dhiiga kormaafi bookan jiisanii boroo galmaatti hirkata. Bokkuun kun gurraacha. Kanaaf bokkuun hangafaa gurraacha sababiin isaa samiin (Waaqni) gurraacha waan ta'eef olaantummaa hangafaa agarsiisa jedhameeti beekama. Siiqqeen ammoo kan dubartoonni heeruman qabatan yoo ta'u yeroo hedduu qabatanii dirree waaqeffannaatti bahan. Akka warra ayyaana Giiftii Elemootti siiqqeen muka aroressaarraa tolfama. Siiqqee kanas haati manaa ayyaantuufi cifireen yeroo ayyaantuun malkaa bu'uufi yeroo kenna gara garaa irreessa waliin qabatanii bobba'u. kanaaf akkuma caaccuufi kallachi walqixummaa dhiiraafi dubarti agarsiisan bokkuufi siiqqeenis gahee dhiiraafi dubartii agarsiisa.

Suuraa 3. Bokkuufi Siiqqee

4.3.2.1 Fakkoommii Bokkuufi Siiqqee

Bokkuufi siiqqeen adeemsa waaqeffannaa warra ayyaana Giiftii Elemoo keessatti fakkoommiifi hiikaa mataa isaa danda'e qaba. Kunis cimdii mallattoofi hiikaa qabatee taa'eera. Bokkuun aangoo dhiiraa kan agarsiisan yoo ta'u aangoon kunis muudama

siyaasa Gadaa Oromoofi muudama waaqaatti fakkeeffama. Siiqqeen ammoo muudama dubartiin qabdutti fakkeeffama. Kan bakkuu muudama ayyantichaa yoo ta’u siiqqeen ammoo muudama haati manaa ayyaantuufi cifireen warra ayyaanaa qabanitti fakkeeffama. Dabalataanis bokkuu Abbaarraa ilmi kan dhaalu yoo ta’u. siiqqee ammoo, haadharraa intalli kan dhaaltuudha. Kunis ayyaana waaqaa dhaloonni waliif dabarsanitti fakkeeffama. Kanaaf fakkoommiin meeshaalee ayyaanaa kun dhiibbaa tokko malee kan giddu deemsii (himteen) hawaasichaaf qoodudha. Bokkuu gurraachi ammoo, mallattoo (fakkoommii) hangafummaafi olaantummaatti fakkeeffama. Kanaaf yeroo waaqa kadhatanillee “Waaqa bokkuu gurraachaa” jedhanii kadhatu. Laguu Bokkuufi siiqqeen warra Ayyaanaa Giiftii Elemoo keessatti jechoonnifi gochoonni lagataman hedduun jiru. Kanneen keessaa bokkuun yeroo qophaa’u nimurama jechuun laguudha.

4.3.3 Mutaafi Jaaloo

Mutaan meeshaa warra Ayyaana Giiftii Elemoo ta’ee sibiila ogeessi qareef muka arbuu kan itti godhamu yoo ta’u, yeroo dubartiin deessee hammachiisaa dhaqaxu kan mataatti suuqqattuudha jedhama. Dubartiin deessuun sammuutti suuqqattee jaaloodhabdee miseensa maatii galma warra Ayyaana keessa jiraniif marqaa jaalotti marqame sana dhiyeessiti. Marqaan kun mixmixa kan hin qabne soogiddafi dhadhaa qofaan hojjatamee dhiyaata. Yeroo kana ayyaantuun deessuu kana abbaa manaa isheerraa gatii kormaa irraa fuudhee isaan eebbisa. Akkas jedhee eebbisa. Yeroo kanas maqaa qomoo isaanii dhahanii eebbisu.

Ilma shanan galaan siif haa ta’u!

Intala shanan galaan siif haa taatu!

Bakkee bal’aatti ba’i!

Ulmaa Leencaa ciisii!

Mucaa harka keerraa hin dhabin!

Mutaa sammuu keerraa hindhabin!

Jechuun erga eebbisee booda maqaa ilmoo dhalateef moggaasa.

Hiikni eebba kanaas akka shanan galaantti horii baay’adhu, dagaagii, akka ija aduu baateetti mul’adhuu beekamii, iddoo gaarii iddoo aara galfii taa’i, booqodhu kan jedhutti fakkeeffama. Kan malees Mutaan sibiilarraafi muka arbuurraa hojjatama kun ammoo, sibiilli qarri kun hamaa deessuu eeggatu yaa maaram ati warraaani irraa ittisi waan jedhatti fakkeeffama. Mukti arbuu sibiilichatti godhamu ammoo, akka arbuuf ija hedduu

kennite deessuuf ilmoo hedduu kenni kan jedhutti fakkooma jedhu. Kanaaf deessuun mutaa sammuu isheetti suuqqatti jedhama. Jaaloon dubartii deessuun nyaata lallaafaa waan nyaattuuf jaaloon ammoo meeshaa marqaan itti qophaa’u waan ta’eef sanatti fakkeeffama.

Suuraa 4. mutaafi jaaloo

4.3.4 Fixxaayyee

Fixxaayyee yeroo ayyaana qajeelfatan kan itti gargaaramaniidha. Fixxaayyeen kan gogaa kormaa kenna ayyaanichaaf qalamefi muka arbuu irraa kan hojjatamuudha. Kana ammoo, warra bultee Giiftii Elemoo ta’antu fixxaayyee kana yeroo ayyaanni bu’uufi kenna adda addaatti dibbifamee, raasaan dalagee ayyaanarraa dhaamsa fudhata. Yeroo fixxaayyeen kun dibbifamu faaruu adda addaatu faarfatamee raasaan dalagu kun ayyaanichaaf barbaachisaadh. Faaruun raasaa kun ammoo, akkas jedhee faarfata.

Ilil ililii yaa maaram ililii!
Yaa giifti ililii!
Yaa hubduu ililii!
Hojiin kee rajiidhaa!

Harki kee arjaa dhaa!
Yaa maaram ililii jedhu!

kana keessatti yaa Maraam jechuun maqaa Giiftii Elemoo jaalatan kan dafee namaa dhaga’u jechuu yoo ta’u, namni itti amanee akka milka’uu danda’uu ibsa. Kanaaf fixxaayyeen sirna kana hoo’isuu keessatti iddoo guddaa qaba jechuudha.

Suuraa 5. Fixxaayyee

4.3.4.1 Fakkoommii Fixxaayyee

Fixxaayeen haala qophii isaarraa ka'ee fakkoommii adda addaa qaba. Kun ammoo fixxaayeen yoo qophaa'u gogaa kormaarraa qophaa'a gogaan kormaa kun kan qalamee waan ta'eef kanaan nu yaadadhu jechuutti fakkeeffama. Dabalataan ammoo mukti arbuu muka dameefi firii baay'atu waan ta'eef sanyii keenya baay'isii dame keenya bal'isii waan jedhutti fakkooma. Kanaaf fixxaayeen kun fakkoommii mataa isaa danda'e qabatee dhiyaate jechuudha.

4.3.4.2 Faayidaa Fixxaayyee

Fixxaayyeen mana ayyaanaa keessatti faayidaa olaanaa qaba. Kunis ayyaana furmaata adda addaa gaafachuuf yoo ayyaanni bu'uu dide fixxaayyee kana dubbisuun ayyaana akka bu'uuf si'eessu. Kana keessatti ayyaantuun yaadaan nutti qabamuu dhiisee yaada isaa gara waaqatti yoo deebise ayyaanni nibu'a jechuudha. Kanaaf, dalagaan faaruu waamicha ayyaanaa faarfachaa fixxaayyee dubbisuuuun akkas jedhu. Jechuun jaalalaafi ulfina kabaja Giiftii Elemoof qaban ilaalcha gaarummaa jirus ittiin calaqqisiisu.

“Giiftii Elemoo hinlolu
Nagaa dubbatee galaa,
Afaan halagaa hintolu
Dafaa dalagaa nigallaa
Gooftaan koo akkas naan jedhee
Dalagaa hinooliin jedhee
Galtee nan hingooliin jedhee
Anuu dalagaa hin ooluu
Galees gooftaa hingooluu
Dafaa dalagaa nigallaa yee

Kana jechuun ammoo uummanni jaalala qabu akka cumsuufi daba irraa akka deebi'uuf ayyaanni Giiftii Elemoo uummatatti akka garaa hin jabaanne yaada gorsu faarfachaa fixxaayyeen si'eessu.

4.3.5 Gaachanaafi Eeboo

Gaachanni warra Giiftii Elemoo meeshaalee ayyanichaa keessatti iddoo guddaa qaba. Gaachanni kana guyyaa eebbaa, jilaafi haraaraa qofa kan gadi ba'u yoo ta'u, Eeboon ammoo, ulee aroressaafi sibiila ogeessaan hojjatamee irraa kan qophaa'ee yeroo kenna ayyaanichaafi sirnoota jiruufi jireenya haawaaasichaarratti kan dhiyaatuudha. Gaachanniifi eeboon mana ayyaanichaa keessatti, namoota Gadaa qaban keessaa foolleetti qabsiisanii malkaafi tulluutti bahanii waaqa kan ittiin kadhataaniidha.

Haala kana keessatti ammoo fakkoommii adda addaatti fakkeeffamu. Kanaaf, jiloota adda addaatiif meeshaaleen kun yoo ba'an gaachana dhadhaa muudanii, eeboo dhiiga kormaa yookiin dhiiga dullochaatiin axaaranii galchu. Sirni bobbaa gaachanaafi eeboo adeemsa kana eeggatee bobba'ee gala. Dabalataan, gaachanaan kadhataanii waraanaaf (duulatti)

bobba'anii ittiin milkaa'u. yeroo kanatti kenna qalanii dhiiga kormaa qara eeboo muudanii dhadhaa ammoo guutuu (handhuura) gaachanaa muudanii waaqa kadhatu.

Suuraa 6. Gaachanaafi Eeboo

Akka odeefkeennitoonni jedhanitti warra Giiftii Elemoo adeemsi kun bara mootii Hayila Sillaaseefi Dargii keessatti tokkummaa hawaasaa Oromoofi icciiti eeguurratti iddoo guddaa qabature. Yeroo ammaa kana garuu sababii dhiibbaa amantaa kiristaanatiin ilalaachi meeshaaleen kun qaban, tokkummaan hawaasa sanaas ta'ee sodaan icciitii eeguu laafaa dhufeera. Kun ammoo, dhugeeffannoon hawaasichaa iddoo gadi dhiisuu isaa agarsiisa.

Kana malees Gaachanniifi Eeboon warra Giiftii Elemoo waraanatti fakkeeffama. Adeemsa kana keessatti gaachanni dura ba'a. Sababiin isaas, jilli waraanaa osoo hin ba'in. "Waraana nutti deemu ati gaachana keetiin narraa qoli, gaachana kee jala seenne" jedhani kadhatu. Kun ammoo dawoo giddu deemsa Giiftii Elemootti fakkeeffama.

Eeboon ammoo “Kan cabsee dhufe waraananii nurraa deebisi.” Waan jedhatti fakkeeffama. Kana keessatti gaachana muuduun jabina ayyaanaati.

Eeboo dhiiga kormaa dibuun ammoo waraanni keenya diina keenya hin dhabin waan jedhutti fakkeeffama. Kanaaf, meeshaaleen ayyaanaa kun yeroo nagaas ta’ee yeroo waraana jila ayyaana warra Giiftii Elemoo biraa hindhabamu. Gaachanniifi eeboon warra Giiftii Elemoo fakkoommii mallattoofi hiikaa qabatee jiruufi jireenya namoota itti amananii milkeessa. Kana waan ta’eef, fakkoommiin meeshaalee kanaa meeshaan itti fakkeeffame sana waliin gochi ittiin raawwatamu hariiroo kan qabaniidha. Fakkeenyaaf gaachanni dawoo darbannaa diinaa ittiin qolatanitti fakkeeffama. Eeboon ammoo, ofiifi biyya ofii irraa kan ittiin diina waraananitti fakkeeffama.

Akkasumas meeshaaleen ayyaanaa kun lamaan akkumaa meeshaalee kanneenii laguu adda addaa qaba. Kunis, namni Gadaa hinqabne gaachanaafi eeboo qabatee iddoo waaqeffannaa hindhaqu. Sababiin isaas jaarmiyaa siyaasaafi amantaa keessatti waan iddoo hinqabneefidha. Kanaaf qabataa lammii hinqabnefi gartuu ayyaanaa hinqabne seera gaachanaafi eeboo ykn waraanaatti hinhirmaatu jedhu.

Itti dabaluuunis Gaachanniifi eeboon akka ayyaana warra Giiftii Elemoottis ta’ee akka uummata Oromootti safuu guddaa qaba. Safuun kun daangaa sirna ittiin bulmaata hawaasa Oromoo kan mirkaneessudha. Kanaaf, safuun gaachanniifi eeboon qabu waldhabbihi hiikuu keessatti beekamaadha. Kunis gartuu uummataa wal waraanu gidduu ayyaantuu gaachana ol garagalchee eeboo lafatti dhaabee yoo dhaabbate, daangaa sanarra darbanii waraanuun safuudha. Kanaaf, meeshaaleen ayyaanaa kun safuu hariiroo hawaasaa kabachiisa. Kanaaf caffee Giiftii Elemoo keessatti meeshaan hoodaa kun hedduu kabajamaafi safuu guddaa kan qabuudha.

4.3.6 Alangaa Warra Giiftii Elemoo

Alangaan meeshaa hoodaa warra Giiftii Elemooti. Alangaan gogaa Roobii iirraa ogeessaan kan hojjatamuudha. Alangaa tumaa seeraafi seera labsuuf yoo bahu shan ta’eeti baha. Sababiin isaa dhugeeffannoo shanan Gadaa Oromoo bu’uura godhata. Dabalataan ammoo alangaan eebbafis ta’ee abaarsaaf nibaha. Kanaaf akka aadaa Oromootti alaagaa ayyaantuufi abbaa Gadaatu qabata. Abbaan Gadaa labsii seeraa yoo

labsu, ayyaantuun ammoo alangaa qabatee seera uumaafi duudha uummata sanaa labsa. Kana yoo jedhamu barri bara akkamii akka ta'e Gadaan, gadaa akkamii akka ta'e fiixa alangaa dhiiga kormaan cuubee labsa. Murtiin, labsiinfi tumaan abbaan alangaa baha biiftuu ilaalee lafaan rukutee mirkaneessa jechuun ibsu.

Suura 7. Alangaa

Kana malees qophiifi sirni itti fayyadama alangaa warra Giiftii Elemoo fakkoommii adda addaa qaba. Kunis hariiroo meeshaan kun gocha ittiin raawwatamuufi qophii meeshichi irraa qophaa'e waliin qabaniidha. Kanaaf akkuma duraan ibsame alangaan gogaa Roobii irraa hogeessan hojjatame kun ammoo fakkoommiin isaa Roobiin bineensa bishaan keessa galu waan ta'eef, Bishaan waan xuraawaa qulqulleessa jedhamee waan amanamuuf alangichi gogaa Roobii irraa hojjatame waan jedhutti fakkeeffama.

Waan kana ta'eef, fakkoommiin qophii meeshaa kanaa tumaafi labsii qulqulluu hormaataaf labsuutti fakkeeffama. Dabalataan, yeroo eebbaa, abaarsafi kakuu fakkoommii gochaan walqabate qaba. Kunis; alangaan waan waxalee adabu waan ta'eef meeshaa adabaatti fakkooma. Kanaaf, qophiifi haalli itti fayyadama meeshaalee ayyaanaa warra Giiftii Elemoo kun yaada fakkoommii bu'uureffatee kan qophaa'edha. Dabalataanis murtii, labsiifi tuma abbaan alangaa (ayaantuun) baha biiftuu ilaalee

mirkaneessuun qarri biiftuu kun ragaadha waan jedhutti fakkooma jedhameetis amanama. Yeroo kakuu ammoo, fiixee alangaa dachaasanii kakatu Fiixeen alangaa dacha'e kun ammoo, dhugaa dabitti fakkeeffama. Waan kana ta'eef, tokkoo tokkoon meeshaa ayyaanaa warra Giiftii Elemoo fakkoommii dhaabateef qaba.

4.3.6.1 Tajaajila alangaa

Akka odeefkennitoonni ibsanitti, alangaan hawaasa Oromoo keessatti ulee waaqaafi kan dhugaa namaaf fuudhu, eebbisee kan badhaasu, abaaree kan bal'eessuudha. Kanaaf alangaan hariiroo jiruufi jireenya uummata Oromoo kan qajeelchadha. Kanaaf, sirnoota adda addaarratti alangaan bobba'ee rakkoo nifura. Sirnoonni kunis, kan akka, eebbisuu, abaaruufi kakkuu irratti kan hirmaatu ta'uu isaa ibsu.

Eebbaaf alangaan yoo eebbisee nimilkaa'a jedhamee amanama. Sirna eebbaa kana keessatti ayyaantuun warra Giiftii Elemoo alangaafi hin'ee qabatee karraafi labata eebbisa iddoon itti eebbifamu kun malkaatti, tulluuttifi ardaa irreessa warra Giiftii Elemootti eebbifama. Innis haala armaan gadiitiin eebbisuu.

Hayyee....hayyee....hayyee
Waaqa uumaa
Waaqa uumamaa
Waaqaciicoo gurraattii
Waaqa gurraacha garaa garbaa
Leemmoo garaa taliilaa
Waaqa bakkalcha finiinaa
Waaqa salgan booranaa jedhee kadhata.

Oromoon jechoota dubbatee waaqa ittiin galateeffatu keessatti icciitii gocha waaqaafi gaarummaa waaqaa waan ittiin ibsatu qaba. Kanaaf alangaan warra Giiftii Elemoo eebbisee bodhaasa, abaaree balleessa jedhama. Uummanni Oromoo waaqaafi gochaa isaa ibsuuf, Yoo eebbisu

Hayyee...hayyee...hayyee jechuun waaqni waan gaariifi waan badaas kan gooteef waan hundaa situ beeka, icciitiidhaan jecha hayyee jedhu keessaa eeyyeen, tole, galatoomi jechuuf jalqaba hayyee jedhanii jalqabu. Jechafi gochaa waan hunda amananii fudhachuudhaf.

Waaqa Ciicoo Gurraattii jechuun ammo waaqni waan hundaan Ciicoo isaa keessatti rarraafatee qabate kana hunda arguufi beekuun waan hindanda'amneef icciitii waaqaaa sirriitti hubachuun hin danda'amu waan ta'eef gurraattiin ammo wanti ciicoo waaqa gurrcha keessa jiru mul'achuu akka hindandeenyetti fakkeeffama. Qabeenya ykn olaantummaa waaqaa kana ibsuuf waaqa ciicoo gurraattii jechuun waaqeffataan eebba isaa jalqaba.

Garaa Garbaa jechuun waan waaqni garaa isaa keessatti qabatee jiru lakkaa'uun, ija uumaan arguufi qabeenya isaa hedduu ta'uu isaa ibsuuf gurrcha jechuun kan waan hedduu keessatti ilaaluun hindanda'amneefi lakkaa'uun hindanda'amne dukkana walfakkeessanii ilaaluudha. Dukkana kana keessatti waa arguun hindanda'amu. Fakkeenya biraa Oromoon yoo dubbatu qabeenya abaluu rifeensa mataati lakkaa'amee bira hin ga'amu, baay'inni isaa goondaa fakkaata lakkaa'amee hindhumu jedha. Kanneen kun hunduu gurraacha, kana malees, nyaarri namaa gurraacha, rifeensi mataa namaas gurraacha, wanti gurraachi yeroo hundumaa waan hunda caala qaama hunda gararraatti argama.

Garba jechuun ammo Bishaan ykn Haroo bakka tokkotti walitti qabamee jiru keessatti waa arguufi lakkaa'uun hin danda'amu, bishaanis hinlakkaa'amu. **Garaa** jechuun ammoo kan lubbu-qabeeyyiin hundi nyaataafi hormaata sanyii isaanii keessatti qabataniidha. Waan keessa jiru arguun kan hindanda'amne waliin walfakkeessuun, uumama waaqni uume ilaalanii hojii isaanii maqaa isaafi gocha isaa itti moggaasanii gurraacha Garaa Garbaa jedhanii eebbisanii waammatu.

Leemmoo garaa taliilaa jechuun waaqni gara laafessa, qulqulluu, obsaafi uumama isaa hundaa kan jaallatuufi kan tiksuu ta'uu isaa ibsuuf leemmuu garaa taliilaa jedhu.

Eebba kana keessatti ammoo, ayyaantuun alangaa facaasee korma waxalee eebbisa. Kanas akkataa armaan gadiitiin eebbisu.

Horaa dalla guutaa, boba'aa bakkee guutaa!
Dheedaa barbadeessaa, dhugaa booressaa!
Kormi cirri ta'i yaabii qabadhu!
Rimaan haphee ta'i itti qabadhu!
Iji hamaan, iji goomataan isin hin argiin.

Jechuun eebbisa kun ammoo alangaan fiixa hormaata loonii qajeelcha. Abbaa loonii isa taasisa. Kana waan ta'eef meeshaan ayyaanaa kun hawaasa Oromoo naannoo sanaa biratti tajaajila hedduu kan qabuudha jechuun dubbatu.

Kana malees eebba kana keessatti waraanan wal qabatee injifannoo waraanaa ilaalchisee ni eebbifatu.

Kan na gaahan oolche!
Nagaan nu haa bulchu!
Bakkalchi bakkeen haa bahu!
Bakkeen naga'a haa ta'u!
Adamoon deettii haa ta'u!
Duulli dannaba haata'u!
Ijji qaroo haa ta'u!
Margaan qaroo haa ta'u!

Jechuun eebbisu adeemsi eebbaa kun yeroo waraanni jiru tajaajila meeshaan waraanaa kun qabuufi hawwii injifannoo waraanaa irratti qaban kan ittiin ibsataniidha.

Abaarsaaf alangaan abaarasaaf baanaan akkuma eebbisee badhaasu, abaaree balleessa. Sirna abaarsaa kana keessatti diina abaarufi tumaa alangaan mirkanaa'e kan dide, akkasumas sirna haaraaraa keessatti haaraaramee, haaloo akka hin qabanneef alangaa warra Giiftii Elemoo qabatanii abaaru. Abaarsa kanas, alangaa wantoota akka daaraa dhakaafi dhiigan tuqanii abaaru. Kan waadaa haraaraa cabse, tumaa caffee dabsee, dhugaa namaa dhokse alangaan waaqaa daaraaf daakuu isaa haa godhu! jireenya isaaa jireenya dhakaa haa godhu! jedhanii abaaru. Sirri abaarsaa kunis akkas jedhameeti abaarama.

Yaa waaqayyo kan Dawoo kee jalatti dhugaa dabasu!
Kan meeshaa waraanaa hidhatee lubbuu keenya balleessuuf yaadu!
Kan nurraa nyaatee nu nyaatu!
Warraaanni waqaa isa haa nyaatu!
Kan warraaana nurratti labsu waraanni eeboo kee hin dhabin!
Kan dhugaa keenya hawwaalu dhugaa isaa hawwaali!
Kan qabeenya keenya saamu qabeenya isaa saami!

Jechuun, lafa sululaafi baha biiftuutti gara garuun abaaru. Kanaaf, aduun qara waaqaatti lafti sululli ammoo dhugaa dabeetti fakkeeffamee abaaramaa.

Lagu Isaa alangaan warra Giiftii Elemoo akkuma tajaajilaafi fakkoommii adda addaa qabu laguus, niqaba. Laguun kunis sababii lagatamuuf dhugeeffannoo qabatamaa qaba.

Odeef kennitoonni akka jedhanitti namni gadaa hinqabne alangaa hinqabatu. Sababiin isaa namni sun aadaa, tumaa uummata naannoo sanaatti hinbulu waan ta'eef. Yoo tutuqellee shakkii qaba waan ta'eef, alangaa tuquun laguudha. Dabalataan alangaan hoodaa ayyaantuun kun hinfannifamu. Yoo fannisan nama fannisa waan jedhanii amananiif fannisuun laguudha. Kanaaf meeshaan hoodaa kun laguu dhugeeffannoo qabatamaa hawaasa waliin qabu jedhu.

4.3.7 Eegduu

Eegduun meeshaa ayyaantuun fuula galmaa ta'aniifi araddaa qa'eetti kan itti gargaaramaniidha. Eegduun kun meeshaa hoodaa ayyaanicharra darbee faaya ayyaantichaati. Kanaaf, eegduun ayyaana Giiftii Elemoo muka ulmaa'aafi eegee farda adiirraa rifeensa ciranii ogeessaan kan hojjatameedha. Dabalataan, eegduun ayyaantuun gidduu deemsa waaqaa ittiin dabarsuufi fuula qa'ee ittiin eebbisuudha. Kan qabatus ayyaantuufi jaarsolii warra umuriin ragaan qofatu qabata.

Suuraa 8. Eegduu

Eegaduun warra Giiftii Elemoo namni hundi kan itti fayyadamu osoo hin taane fakkoommii mataa isaa danda'e qaba. Maqaan 'eegduu' jedhu jecha 'eegee' jedhurraa dhufe. Eegeen kan looniis ta'ee kan fardaa titiisa akka waraanaa, cirriifi kkf irra waan eeguuf eegee jedhame. Kanaaf eegduun kun ammoo fakkoommii sanaan qophaa'ee akkuma loonirraa haamaa eegdu nurraas hamaa eegi waan jedhutti fakkeeffama. Dabalataanis ayyaantuun yoo galmaaafi ardaa jilaatti bahee taa'u titiisa irraa eeguuf gargaara.

Akkasumas eegduun akkuma meeshaalee ayyaanaa kanneenii sirna lagu qaba, kana keessatti dubbartiin eegduu hin qabattu. Sababiin isaa eegduun gosaaf dhaabbata waan ta'eef dubbartiin ammoo gosa abbaa manaa ishaatti moggaafamti waan ta'eefi. Ijoolleen eegduu qabachuun laguudha. Sababiin isaa umuriin hin raagne waan ta'eef tumaa caffee fi waan umuriin raagan adda hin baafanne waan ta'eef qabachuun laguudh.

4.3.8 Buqqee Dhibaa yuu

Dhibaa yuun kabaja waaqaaf taasifamudha malee waaqni hin dhugu. Uumaa waan hunda namaaf kenne, kanaaf namni fakkeenyummaa waaqaa hordofee ulfina uumaaf dhangaa qophaa'erraa mata kan deebisuudha. Dhangaa qopheeffatterraa mataa dhibaa fachuun ulfina waaqaaf qabu mul'isa. Kanaafuu, dhibaa yuun jaalalaafi ulfina uumaaf ilmi namaa qabu mul'isuudhaaf kan taasifamudha. Meeshaa hoodaa kana namni hundi harkaan kan hin tuqneedha. Meeshaa hoodaa kana ittiin dhibbaafatanii yoo galan boroo galma ayyaantuu dhaabatee amma dhibaa yuu itti aanutti taa'a. meeshaa dhibaa yuu kana harki nama hundaaa kan hin tuqneefi afuurri namaallee ni eegama. Kanaaf, buqqeen dhibaa yuu meeshaa hoodaa galanni waaqaaf ittiin dhiyaatuudha.

Suuraa 9. Buqqee dhibaayyuu

Fakkoommii Isaa fakkoommiin ilaalcha sabni tokko wantoota naannoo isaa jiraniif qabuudha. Kunis wantoota fakkoommiif uummanni itti fayyadamu akkaataa walirraa fageenya hawaasichaatti hiika adda addaa qabaachuu danda’a. Haaluma kanaan, Ayyaanni warra Giiftii Elemoo fakkoommii buqqee dhibaayyuuf qabaniifi itti fakkeessan qabu. Dhibaayyuun iddoo ulfinaa diinqa, qarmammeettii balbalaa, utubaa dhibaayyuu, malkaa, tulluufi k.k.f biratti jifuu guuttatan. Kunis kan ta’e, akka fedhiifi seera waaqaatti dhalli namaa hanga isa ga’u qofaa fudhachuu hinqabu waan argate hundaarraa immoo mata deebisuun galata isaa ibsachuufi mul’itachuu qaba. Kun mallattoo arjummaati, waaqni yoo kennan namaaf kennaa. Namni waan uumaarraa argatterraa mataa deebisee uumaaf kennuu qaba. Kaayyoon eebba isaaniis “namaafi uumaa waliin nu soori” waan jedhutti fakkeeffama.

Dhibaayyuun kun kenna ayyaanarratti kan guutamuudha. Kunis waaqaaf kan dhiyaatudha, arjummaa dhala namaati. Kennaan kunis fakkeenyummaa waaqaa mul’isa. Waaqni waan hunda dhala namaafi uumamaaf kennuu hin dhiifne. Dhalli namaa immoo waan uumaarraa argate uumaaf keennu qaba. Jireenyi arjummaan hin guutamne,

gaarummaan hinguutamu, yoo kennan argatan, waaqni kan arjaati kan jedhutti fakkeeffama.

Buqqeen dhibaayyuu fakkoommii mataa isaa danda'e kana qabatee kenna ayyaana warra Giiftii Elemoo milkeessa. Kanaaf, fakkoommiin buqqee dhibaayyuu midhaan yeroo gahu, dammi yeroo bilchaatu mataa duraa waaqaaf kennanii ittiin galateeffachuuf buqqeen dhibaayyuu kun baattuu dhibaayyuuti waan ta'eef meeshaa hoodaatti fakkeeffama. Buqqeen kun boroofi furda jala taa'uun isaa ammoo olaantummaa ayyaanichaatti fakkeeffama.

Tajaajila Isaa Meeshaan galataa kun sirnoota tajaajila hawaassaa keessatti faayidaa guddaa qaba. Kunis sirna kadhaafi galataa keessatti baay'ee kan kabajamuudha .

Kadhaaf akka ayyaana warra Giiftii Elemootti dhibaayyuun naqamee kan kadhaaf dhiyaatu yoo roobni, roobuu didee hongeen yoo dhufeefi roobni akka malee baay'atee miidhaa geessise, dhibaayyuu qabatanii yaa waaq nu uumte kunoo nuti sodaanneerra. Gorora kee nuu ergi yoo nuu roobdus kan rooba keessa jibban, kan roobee tortirsu nubaasi jedhanii kadhatu. Dhibaayyuun dhiyaate ammoo kan qaban irraa waaqaaf yoo kennan dabalee namaaf laata, hamaa nama hoolcha jedhamee waan amanamuufi.

Galataaf Dhibaayyuun galagtaaf dhiyaatu yeroo midhaan alaa gahu mataa dhiyaatuudha. Kana keessatti dhibaayyuu buqqeetti qabatanii yaa waaq waan nuu biqilchite, kana suga nuuf godhi jedhanii malkaa tulluufi ardaa galmaatti dhibaafachuun galateeffatu.

Laguu Isaa Buqqeen dhibaayyuu Giiftii Elemoo namni hundi kan ittiin dhibaafatuufi baatu osoo hin taane ayyaantuu qofatu qabatee ittiin dhibaafata. Dhibaayyuu itti nammu sana ammoo, haadha manaa ayyaantuutu midhaan harkaan manatti daaktee kan hojjatamu harka haadha manaa qofaan kan itti nammuudha, sababiin isaas babuura midhaanii hawaasni itti daakkatutti midhaan gara garaatu daakkama waan ta'eef ni lagatama. Kunis midhaan baranee (haaratu) dhiyaata waan ta'eef jedhama.

BOQONNAA SHAN : CUUNFAA ARGANNOOFI YABOO

Boqonnaan kun haala waliigala qorannichaa kan ilaaluudha. Bu’uura kanaan, qabxiilee gurguddaa sadi hammatee jira. Isaanis cuunfaa, argannoofi yaboo, yoo ta’an akka itti aanutti tartiibaan dhiyaataniiru.

5.1 Cuunfaa Qorannichaa

Qorannoon kun Xiinxala haasbarruu meeshaalee ayyaanaa warra Giiftii Elemoo Godina Shawaa lixaa kan Aanaa Jalduu keessatti argamu xiinxaluudha. Dursa caasaa hojii mana ayyaanichaa gahee tokkoon tokkoo caasaa hojichaa qabu ibsuudha. Caasaaleen mana ayyaanichaafi meeshaalee ayyaanaa isaanii adda baasuudha. Meeshaaleen ayyaanaa kun maal maal akka ta’e, eenyuun dhiyaachuu akka qabuufi maalirraa akka hojjataman ilaalameera. Haasbarruun meeshaalee ayyaanaa kun sirnoota hariiroo hawaasaa keessatti tajaajila isaan qaban kan akka sirna haraaraa, guddifachaa, kadhaa, abaarsa, eebba, tumaa hawaasaa, sirna fuudhaafi heerumaa keessatti qaban hubatameera. Dabalataan sirnoota lagu meeshaaleen kun qaban sababii maaliif akka lagataman hiikamaniiru.

Meeshaaleen ayyaanaa kun tokkoon tokkoo isaanii haasbarruu hawaasa amansiisuu danda’u qabatanii kan dhiyaataniidha. Akaakuu fakkoommii fakkoommii mallattoon mul’atu, fakkoommii abjuu, fakkoommii milkiifi fakkoommii lagu bal’inaan ibsamaniiru. Akkasumas meeshaaleen ayyaanaa kun tumaa caffee kessatti kan jaalatamuuf sirna hariiroo hawaasaa keessatti tajaajila kanneen akka armaan gadiiti.

- ✓ Rakkoo nama ilmoo dhabee bifa guddisaatiin furuudha.
- ✓ Sirni haraara meeshaalee ayyaanaa kanaan raawwatamu kakuu, abaarsa of keessaa waan qabuuf haraarri dhugoomaafi kan jeequmsaan ala ta’eedha.
- ✓ Fakkoommiin meeshaalee kan ittiin qophaa’an xiinsammuu hawaasichaa kan amansiisuudha.
- ✓ Haalli lagu hawaasni meeshicha lagachuu qabu, dhugeeffannoo sabichaa waliin kan deemuudha.
- ✓ Meeshaaleen galma ayyaanichaa keessatti argaman kun jiruufi jireenya hawaasichaa keessatti iddoo guddaa kan qabaniidha.

Malli qorannoo kana gaggeessuuf itti dhimma bahame mala qorannoo akkaamtaati. Meeshaaleen funansaa odeeffannoof itti fayyadame daawwannafi, af-gaaffidha. Ragaaleen karaa af-gaaffiifi daawwannaa argame xiinxalamee dhiyaateera. Xiinxalliifi hiikni odeeffannoon argame qaacceffamee yaada goolabaarra ga'uun danda'ameera. Haala kanaan xiinxalliifi hiikni odeeffannoon mul'ise bu'uurreeffachuun argannoowwan armaan gadii bira ga'ameera.

5.2 Argannoo Qorannichaa

Qorannoo godhame kanaan argannoowwan irra ga'aman akka armaan gadiitti ka'amaniiru.

- ☞ Meeshaaleen warra ayyaanaa kanneen akka dibbee, caaccuu, kallachaa, mutaa, jaaloo duudhaa hawaasa keessatti cidhaafi jila adda addaa akka ittin geggeffamuun danda'amu isaa bira gahameera.
- ☞ Yoomessi meeshaalee warra ayyaanaa yeroo da'uumsaa, araaraa , kadhaa, fuudhaafi sirna guddisaa keessatti akka bobba'u bira gahameera.
- ☞ Fayidaan meeshaalee warra ayyanaa hawaasaaf qabuufi aadaa seenaa oromoo ibsuu akka danda'an bira ga'ameera.
- ☞ Uummanni Oromoo warra ayyaanaa waliin jiraaatan rakkoo isaan mudateef achi dhaquun ykn meeshaalee sana fudhachuun rakkoo irra furamaa turuun isaaniifi ammas fayyadamaa jiraachuun isaanii bira ga'ameera.
- ☞ Meeshaaleewwan warra ayyaanaa fakkoommii gaaritti akka fakkeeffamaniifi milkii akka itti ilaallatan hubatameera.
- ☞ Meeshaleen warra ayyaanaa safuufi duudhaa guddaa kan qabuufi iccitii isaa gama warra ayyana sanatti bulaniin kan hiikaa guddaan akka itti kennamu bira ga'ameera.
- ☞ Amantiileen biroo kan hawaasni hordofan meeshaalee warra ayyaanaa kana irratti ilaalcha gaarii akka hin qabne hubatameera.
- ☞ Ilaalcha hawaasni meeshaalee warra ayyaanaa kana irratti qabu, dhiibbaa mootota darbaa dhufan irraa kan ka'e xiyyeeffannaa dhabuun sadarkaan inni yeroo ammaa irra jiru gadi bu'aa akka ta'e qorannoo kanaan mul'ateera.

5.3 Yaboo Qorannichaa

Meeshaaleen warra ayyaanaa bifa barreeffamaafi godaambaa keessatti walitti qabamee yoo kaa'ame gaarii ta'a, kanaafuu,

- ❖ Hawaasni Aanaa Jalduu meeshaaleen warra ayyaanaa mallattoo aadaa saba isaanii ta'uu hubatanii haala gaariin osoo qabanii gaariidha.
- ❖ Waajjirri Aadaafi turizimii Oromiyaa faayidaafi barbaachisummaa meeshaalee warra ayyanaa Giiftii Elemoo hubachuun akka hin mancaane kunuunsa gaarii gochuufi qabu.
- ❖ Miidiyaaleen garaa garaa meeshaalee warra ayyaanaa Giiftii Elemoo maal akka fakkaatu odeeffannoo hawaasa biraatiif dabarsuutu isaan irraa eegama.
- ❖ Dhiibbaan gama amantii birootiin meeshaalee warra ayyaanaa irra gahaa jiru illaalcha keessa galchuun mirga isaanii eegsisuu qabu.
- ❖ Haalli qophii, argamaafi dhiyaannaa meeshaalee ayyaana kanaa fakkoommii waaqni namaaf dhaabe ta'uu isaa beekanii dhaloonni osoo dagachuu baatee gaariidha.
- ❖ Meeshaaleen namoota ittiin dhiyaachuu qaban qofaan osoo dhiyaatanii hoodummaan isaa eegamee gaariidha.

Wabii

- Addunyaa Barkeessaa. (2011). **Akkamtaa: Yaadrimee Qorannoo hujoo**. Finfinnee: Oromiyaa.
- Alamaayyoo Hayilee, Boshii Gonfaa, Daani'eel Dheeressaa, Sanbata Bushaa, Umar Nuuree. (1998). Seenaa Oromoo Hanga Jarraa 16ffaa, Biiroo Aadaa fi Turizimii Berhana Selam Printing Enterprise.
- Alicel. Mortan. (1975). **Ethinking Symbolism**: Cambridge University Press.
- Allwright, **D. and Bailey, M.K (1991)**. *Focus on the Language Class Room: An Introduction to Class Room Research for Language Teachers*. Cambridge: **Cambridge University**.
- Bartels, Lambert, (1983). **Oromo Religion: My this and Rite of the Western Oromo Ethiopia**. Berlin Dietrich Reinner.
- Beekan Gulummaa,(2015).*Dimdimoo.Cooma Aadaa fi Afoola Uummata Oromoo:Finfinnee*
- Brown, G. And Yule, G. (1983). **Discourse Analysis**. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bulchiinsa Magaalaa Goojjoo. (1980). Aanaa Jalduu kan hin maxxanfanne.
- Cook, G. (1990). **Discourse. Oxford**: Oxford University Press.
- Council of the regional State of Oromia Bureau of Planning and Economic Development (2000). Physical and Socio Economic Profiles of 180 Districts of Oromia Region finfinnee Commercial Printing Press.
- Dastaa Dassaaleny. (2009). **Bu'uura Qorannoo**. Addis Ababaa: Mana Maxxansaa Boolee.
- Delesa Guddisaa. **"The role of Gada Centers in Conflict Resolution Among the Kutaye Oromo of Western Shoa: A Special Reference to Booku Cittu"**. AAU: School of Graduate Studies, 2008.

- Desalegn Siyum. (1985). **E. Cerullis Folk- Literature of the [Oromo] of Southern Abyssinia**. MA. Thesis, Addis Ababa University.
- Dirribii Damusee. (2012). **Ilaalcha Oromoo: Barroo Aadaa, Seenaafi Amantaa Oromoo**. Mana Maxxansaa Finfinnee.
- Elliot Oring. (1986). **Folk Group and Folk Genres Introduction**. Logan UT. Utah State University Press.
- Gemetchu Megersa. (1999) . **The Oromo Worldview**. Naziret.
- Harris, Marvin. (2007). **Cultural Anthropology**: 7th ed. New York: Printed in USA.
- Hayiluu Bantii. **Coraa Aadaa**. Jimmaa: Dhaabbata Maxxansaa Boolee, 1997.
- Hussein Badhaasoo (2000). *Seera Fuudhaa-Heeruma Oromoo Arsii*. Printed by Comercial P.E.
- Imaanaa Bayyanaa. (2007). Qaaccessa Qabiyyee Faaruu Amantii Duudhaa Oromoo. Qorannoo Digrii Lammaffaa kan hin Maxxanfamin.
- Jiinanus Galataa. (2010). Meeshaalee Ulfoo Amantii Oromoo. Qorannoo Digrii Jalqabaa kan hin Maxxanfamin.
- Levi. Stauss. (1966). **The Sallage Mind**. London Weidenfeld and Nicaolson.
- Melakneh Mengistu. **Fundamental of Literature**. 3rd ed. Addis Ababaa: AAU. Press, 2006.
- Negaso Gidada. (1984). **History of the Sayyoo Oromoo of South Western Wallaga Ethiopia from About 1730 to 1886**. Frank Furt. **Oromiyaa** .Elleni P.P.PLC.
- Richard M. Dorson. **Folklore and Folklife, An interoduction**. Chicago University Press, 1972.
- Schiffrin, D. (1994). *Approaches to Discourse*. Cambridge: Blackwell Ltd.
- Stubbs, M. (1983). *Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell Ltd.

Turner, V. (1969). **Forms of Symbolic Action in R.F Spencer (ed), Forms of Symbolic Action, Proceeding of the spring meeting American Ethnological Society.** Seattle: University of Washington Press.

Workineh Kalbessa. (2001). **Traditional Oromo Attitudes towards the Environment: An Argument for Environmentally Sound Development.** Organization for Social Science Research in Eastern and Southern Africa (OSSREA).

Yenealeem Araddoo. (2001). **Wiirtuu Jildii -9 Borruulee Waaltina Afaan Oromoo.** Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa.

Zalaalam Abbabaa. (2001). **Wiirtuu Jildii -9. Sirna Gaa'elaa fi Moggaasa Qaalluu.** Barruulee Waaltina Afaan Oromoo: Biiroo Aadaa fi Turizimii Oromiyaa, Finfinnee.

መልክታ ነጋሳ። (1997)። “በአደአ ሊበን ወረዳ የኦሮሞ ሴራ ጎሣ በግጭት አፈታት አንፃር።”
አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፣ ለኢትዮጵያ ቋንቋዎች ጥናት ተቋም የቀረበ ጥናታዊ ጽሁፍ
ያልታተመ።

ፍቃደ አበበ። (1991)። የሥነ ቃል መምሪያ። በአደስ አበባ ዩኒቨርሲቲ የመጽሐፍት ማዕከል።

Toora Interneetii: <http://en.wikipedia.org/wiki/Omen>, <http://www.thefreedictionary.com>

<http://www.humacze nia-angielski.info/lingustics/discourse.htm>

<http://www.headpieceheaven.com/WeddingCustomsOmens.htm>

Dabaleewwan

Dabalee A

Koolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanota Joornaalizimii, quunnamtiitti

Muummee Afaan Oromoo, Hogbarruufi fookiloorii Oromoo

Gaaffilee afaanii ayyaantuu warra Giiftii Elemoo, caasaa mana hojichaa, bultee warra ayyaanichaa, miseessota warra ayyaanichaafi waa’ee fakkoommiifi meeshaalee warra ayyaanaa irratti hubannoo qabaniif dhiyaate.

Kaayyoon qorannoo kanaa barnoota Afaan Oromoo, ogbarruufi fookilooriitiin digirii MA guuttachuuf mataduree “Xiinxala Haasbarruu Meeshaalee ayyaanaa warra Giiftii Elemoo jedhu ilaalchisee ragaa funaanuufidha. Odeeffannoon gaaffilee armaan gadii bu’uura godhachuudhaan isin irraa argamu qorannoo geggeessu kana guutuu akka taasisu amanama. Kanaafuu, odeeffannoo dhugummaafi amanamummaa qabu akka naaf kennitan kabajaan isin gaafadha.

Maqaa_____

saala_____

umurii_____

Ganda _____

gahee man hojii _____

Gosa odeeffannoo_____

- Caasaan hojii ayyaana warra Giiftii Elemoo maal faati?
- Caasaa hojii ayyaanaa kana keessatti meeshaaleen barbaachisan maali?
- Gosoonni meeshaalee ayyaanaa Giiftii Elemoo kun maal faati?
- Meeshaalee kun maalirraa hojjatamu ? Eenyutu hojjata? Akkamitti ? Hojjatama?
- Meeshaaleen ayyaanaa kun eenyuun dhiyaata?
- Haasbarruun meeshaaleen kun qaban maal faati?
- Haasbarruun kun hawaasa biratti waanti qabatamaan beekame maali?

- Faayidaan meeshaaleen kun sirna haoriiroo hawaasaa keessatti qabu maal faati?
- Sirna guddisaa keessatti akkamitti fayyada?
- Sirna gumaa baasuu keessatti akkamitti haraara buusa?
- Sirna abaarsaa keessatti haala kamiin dhimma itti bahu?
- Sirna eebbaafi kadhaa kessatti akkamitti dhiyaata?
- Fuudhaafi heeruma keessatti meeshaalee kam faatu qooda qaba?
- Sirna guddisaa keessatti meeshaalee kam faatu dhiyaata? Akka mitti dhiyaata?
- Sirni laguu meeshaaleen kun qaban maal faati?

Dabalee B

Xiinxala Haasbarruu Meeshaalee Ayyaana Warra Giiftii Elemoo kan Aanaa Jalduu irratti odeefkennitoota dhiyaatan.

	Maqaa Guutu	Saala	Umurii	Ganda	Gahee mana hojii	Gosa odeeffa nnoo	Guyyaa Raawwa tame
1	Ajjamaa Qajeelaa	Dhi	67	Koluu Galaan	Jabboo	Fixxaayyeefi eeboo	30/08/2008
2	Dagabaasaa Nuurasaa	Dhi	62	Koluu Galaan	Mata qaboo	kallachaafi Buqqee dhiyaayyuu	20/07/2008
3	Dajanee Goobasaa	Dhi	65	Koluu Galan	Salgan	kallachafi caaccuu	25/08/2008
4	Daraartuu Fayisaa	dha	52	Goojjoo 01	Bultee	Siqqee,mutaafi jaaloo	30/07/2008
5	Dirribee Bulloo	Dha	58	Tasoo	Bultee	Siiqqee, mutaafi jaaloo	15/08/2008
6	Fufaa Nuurasaa	Dhi	70	Edensa Gala	Salgaan	Gaachanaafi buqqe	20/07/2008
7	Gaaromsaa Nuurasaa	Dhi	59	Goojjoo 01	Jabboo	Kallachaafi bokkuu	20/07/2008
8	Gulummaa Badhaadhaa	Dhi	63	Koluu Galaan	Bultee	Bokkuu Alangaa	20/07/2008
9	Hayilee Fufaa	Dhi	45	Goojj 01	Aadaafi turizimii	Bookkuu,Kallacha Eeboofi Gaachana	20/08/2008
10	Hiphaa Baanee	Dhi	65	Koluu Galaan	Jabboo	Bokkuufi Alangaa	22/082008
11	Tumsaa Nuurasaa	Dhi	60	Koluu Galaan	Bakka,bu'a a ayyana	Caasaa mana hojichaa	20/07/2008
12	Warqituu Fayisaa	Dha	67	Shukutee	Bultee	Siiqqee, mutaafi caaccuu	15/08/2008

